

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ο Γ Δ Ο Ο

Τὰ μεγάλα γεγονότα τῆς ἐποχῆς μας

ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ κλονίσθηκαν ὅλα. Κι' ὅμως ὁ θάνατος μένει ἀκλόνητος. Ὁ πόνος μένει ἀκλόνητος. Ἔτσι, ἀκλόνητος ἔπρεπε νὰ μείνει κι' ὁ Χριστιανισμός, ἀφοῦ τουλάχιστον τὰ δυὸ ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα ποὺ συνυφαίνονται μέσα του (ἀγάπη, πόνος, θάνατος, αἰώνια ζωὴ) ἔχουν μείνει ἀκλόνητα. Ὡστόσο, ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἔμεινε ἀκλόνητος. Ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων ἔχει πολὺ ἀδειάσει. Οἱ πιστοὶ εἶναι λίγοι. Κι' αὐτὴ ἡ πίστη τῶν πιστῶν εἶναι, ἐπίσης, λίγη. Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο εἶδαμε ποιοὶ λόγοι ἔκαμαν τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων ν' ἀδειάσει. Καὶ στὸ ἕκτο κεφάλαιο εἶδαμε ὅτι ἡ ἐκκλησία μπορεῖ νὰ μὴν κατάλαβε πέρα γιὰ πέρα τὴ σημασία τοῦ μεταφυσικοῦ κενοῦ μέσ' στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ δὲ φταίει γιὰ τὴ δημιουργία του. Τὸ κενὸ θὰ ἐρχόταν ὅπωςδήποτε· μόνο ποὺ δὲν κατάφερε ὡς τώρα καμιὰ χριστιανικὴ ἐκκλησία νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει ἀποτελεσματικά.

Καὶ τὸ μεταφυσικὸ κενὸ ἐκτείνεται καὶ ἐντείνεται τὴ στιγμὴ ποὺ προμηνύονται οἱ πιὸ μεγάλες ἐξελίξεις, ἴσως καὶ οἱ πιὸ μεγάλες ἀνθρώπινες δοκιμασίαι, στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου.

2.— Τὰ προμηνύματα εἶναι, πραγματικά, πολὺ βαρειά. Δὲν ὑπάρχουν μόνο προμηνύματα. Ἔχουν ἀρχίσει τὰ μεγάλα γεγονότα. Καὶ ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀπροετοιμάστη. Εἶναι ἀδειανή. Πῶς θ' ἀνθέξει στὰ γεγονότα ποὺ ἔρχονται ἢ ποὺ ἀρχίζουν νὰ σημειώνονται;

Θάπαν στενόκαρδο ἂν ἔλεγα ὅτι τὸ φοβερὸ γεγονός πού σημειώνεται καὶ ἐπεκτείνεται ἀπειλητικὰ εἶναι ὁ κομμουνισμός. Ὁ κομμουνισμὸς εἶν' ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα συμπτώματα. Ἄν ἔχει ἀδειάσει ἡ ψυχὴ τῶν κομμουνιστῶν, ἔχει ἄλλο τόσο ἀδειάσει καὶ ἡ ψυχὴ τῶν πρὸ πολλῶν πού πολεμοῦν τὸν κομμουνισμὸ καὶ πού προβάλλουν ὡς πρόμαχοι τοῦ δυτικοῦ κόσμου, τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Ὑπάρχει, βέβαια, μιὰ διαφορὰ πού κάνει τὸν κομμουνιστὴ ἠθικὰ πρὸ ἐπικίνδυνου ἀπ' αὐτοῦς, πρὸ ἐπικίνδυνου γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους πού ἐπάνω τους θέλει νὰ ἐπιβληθεῖ. Ὁ κομμουνιστὴς — χωρὶς νᾶναι ἀρχαῖος Ἕλληνας, κλασικὸς Ἀθηναῖος, χωρὶς νᾶχει τὴν ἠθικὴ νεότητα τοῦ κλασικοῦ Ἀθηναίου πού ἀνακάλυψε τὸν ἑαυτό του ὡς προσωπικότητα, ἐφήμερη, ἔστω, ἀλλὰ πραγματικὴ — ἔχει τὴν τεχνητὴ αἰσιοδοξίαν τοῦ πρωτόγαλτου στὴν ἱστορία. Χωρὶς νᾶναι πρωτόγαλτος, ἀρχαῖος Ἕλληνας ἢ ἔστω βάρβαρος, πιστεύει ὅτι εἶναι πρωτόγαλτος. Καὶ μέσ' στὸν ἱστορικὸ φανατισμὸ του, νομίζοντας ὅτι ἐκτελεῖ μιὰ μεγάλη ἀποστολή, δὲν ἔχει καιρὸ νὰ αἰσθανθεῖ τὸ κενὸ μέσ' στὴν ψυχὴ του. Ὅταν ὁ Μαρξισμὸς τοῦ ἀδειάζει τὴν ψυχὴ ἀπὸ κάθε μεταφυσικὴ τάση καὶ νοσταλγία, χρησιμοποιώντας ἐπιστημονικὰ τεχνάσματα καὶ προσχήματα, χαιρόταν, μάλιστα, καὶ ὑπερηφανευόταν πού ἡ ψυχὴ του ἀδειάζει. Ὅταν, ἐπίσης, τὸ ὀλοκληρωτικὰ ὀργανωμένο κομμουνιστικὸ κόμμα καὶ τὸ ὀλοκληρωτικὸ κομμουνιστικὸ κράτος τὸν ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη σκέψη του, ἔχει τὸ αἶσθημα ὅτι ἐλευθερώνεται ἀπὸ ἓνα φοβερὸ ζυγὸ. Μιὰ βαρεῖα αὐταπάτη τὸν κάνει νὰ θεωρεῖ ζυγὸ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ θεωρεῖ, ἀντίθετα, ὡς «λευτεριᾶν» τὴν ὑποταγὴν τοῦ στὸ νόμο πού ἔρχεται ἀπ' ἐξω. Ἔτσι, ὅσο κρατᾶει αὐτὴ ἢ αὐταπάτη — καὶ προπάντων ἡ πρώτη, ἢ πρὸς μεγάλην, πού τὸν κάνει νὰ νομίζει ὅτι πρέπει νᾶναι εὐτυχὴς πού ἡ ψυχὴ του ἔχει ἀδειάσει ἀπὸ κάθε μεταφυσικὴ τάση —, εἶναι πρὸ ἐπικίνδυνος ὁ κομμουνιστὴς ἀπὸ τὸν ἀντίπαλό του, ἀπὸ τὸ συνειδητὸν ἐκεῖνον ἐκπρόσωπο τοῦ δυτικοῦ κόσμου πού ἔχει συνείδηση τοῦ κενοῦ μέσ' στὴν ψυχὴ του. Νομίζουν, ὁμως, πραγματικὰ ὅλοι ὅσοι πιστεύουν στὸν κομμουνισμὸ ὅτι ἡ πίστη τους αὐτὴ εἶναι ἀρκετὴ καὶ ὅτι εἶναι εὐτυχεῖς πού ἡ ψυχὴ τους ἔχει ἀδειάσει; Δὲ φαντάζομαι νὰ τὸ πιστεύουν πιά ὅλοι. Ὁ κομμουνιστὴς, σήμερον, δὲν εἶναι πιά καὶ τόσο πρωτόγαλτος, ὅσο ἦταν χθές. Ὡστόσο, εἶναι φυσικὸ νὰ νομίζει ἀκόμα ὅτι εἶναι, ἐνῶ εἶναι ἀδύνατον νὰ

τὸ φαντασθεῖ γιὰ τὸν ἑαυτό του ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ὁ τελευταῖος, ἄλλωστε, τὴν ἀποστολὴν του μέσ' στὸ δυτικὸν κόσμον δὲν ἄρχισε νὰ τὴ συνειδητοποιεῖ παρὰ μόνον ἀφοῦ δέχθηκε τὴν ἐπίθεσιν τοῦ κομμουνισμοῦ. Καὶ δὲν ξέρει — ὅπως δὲν τὸ ξέρει καλὰ - καλὰ οὔτε ὁ κομμουνιστὴς — ὅτι κι' αὐτὸς ὁ κομμουνισμὸς ἔχει προκύψει ἀπὸ τὸ δυτικὸν κόσμον, ἀπὸ τὴν ἴδιαν ἐκείνη πνευματικὴν καὶ ψυχικὴν κρίσιν τοῦ λεγόμενου ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ἔχει ἀποξηράνει καὶ τὴ δημοκρατίαν τοῦ δυτικοῦ κόσμου ἢ καὶ γενικώτερα τὴ ζωὴν τοῦ κόσμου αὐτοῦ.

3.—Ὁ κομμουνισμὸς εἶναι, λοιπόν, μονάχα ἓνα σύμπτωμα. Καὶ συμπτώματα τῶν μεγάλων καὶ δραματικῶν ἐξελίξεων ποῦ ἄρχισαν νὰ σημειώνονται στὸν κόσμον ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα πολλά. Ἄσχετα ἀπὸ τὸ πολιτικὸν καὶ ἰδεολογικὸν περιεχόμενον τοῦ φασισμοῦ ἢ τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ, τὸ φοβερὸν ξεσκήνωμα τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ, μέσα στὸ πλαίσιον τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ, ἦταν ἐπίσης ἓνα μέγα σύμπτωμα. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀδόλφος Χίτλερ μπορεῖ νὰ μὴν ἤξερε τί ἔκανε. Πίστευε, ὅμως, ὅτι τοῦ ἔλειπε ὁ «χώρος» γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ ἐκεῖνο ποῦ καλὰ - καλὰ δὲν ἤξερε τί ἦταν. Καὶ ζήτησε τὸν ἄνθρωπον ποῦ πίστευε ὅτι τοῦ ἔλειπε. Χώρον «ζωτικόν» γιὰ τὸν λαόν του ποῦ, ὡστόσο, εἶναι ὁ ἰκανώτερος γιὰ νὰ ἀξιοποιεῖ καὶ στενοὺς χώρους. Στὸ βάθος, ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔλειπε εἰδικὰ ἀπὸ τὸν γερμανικόν λαόν, ἀλλὰ λείπει ἀπὸ πολλοὺς λαούς στίς μέρες μας. Καὶ λείπει περισσότερο ἀπὸ ἄλλους παρὰ ἀπὸ τὸν γερμανικόν λαόν. Ὡστόσο, τὸ ξεσκήνωμα τοῦ λαοῦ ὡς ὄχλου γιὰ τὴν κατάκτησιν χώρου — χώρου ποῦ δὲν ὑπάρχει πιά — συνδυάσθηκε μὲ τὸ κίνημα τοῦ γερμανικοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ. Πολλοὶ εἰδικώτεροι παράγοντες εἶχαν συμβάλει σ' αὐτό. Λιγώτερον οἰκονομικὸν καὶ κοινωνικὸν καὶ περισσότερο πολιτικὸν καὶ ψυχολογικόν. Ἀκόμα κι' ὁ ρωμαντισμὸς τῶν Γερμανῶν ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες. Κανένας λαὸς δὲν ἔχει τὴν ρωμαντικὴν φαντασίαν τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ. Εἰδικώτερα ὁ Χίτλερ δὲν εἶχε μεγάλη φαντασίαν ἦταν στὸ βάθος ξηρὸς· εἶχε μονάχα τὴν φαντασίαν ὅση δανεῖσθηκε ἀπὸ τὸν Βάγκνερ. Ἦταν κι' αὐτὸ μιά περίεργη ἀντινομία. Ὁ ρωμαντικώτερος λαὸς ἔπαιξε τὴν πῖον φανταχτερὴν καὶ τὴν ρωμαντικὰ πῖον ἐπικίνδυνον «συμφωνίαν» τῆς ζωῆς του, μιά συμφωνίαν ζωῆς καὶ θανάτου, κάτω ἀπὸ τὴν μπαγκέταν τοῦ πῖον στεγνοῦ μαέστρου, τοῦ Ἀδόλφου Χίτλερ. Καὶ ὡς ἓνα σημεῖον ἦταν ὀστεγνοί

δλοι οί αξιόλογοι βοηθοί του, ο Γκαϊμπελς, ο Γκαϊρινγκ, ο «φιλόσοφος» Ρόζενμπεργκ.

Δέν είχαμε, στον αιώνα μας, άλλο παράδειγμα πολέμου που νά επήγασε αποκλειστικά και συνειδητά από τή βούληση ενός λαού νά κατακτήσει τόν κόσμο όλόκληρο, έκτός από τόν πόλεμο του 1939. 'Ο πόλεμος αυτός είναι, μάλιστα, μοναδικός όχι μόνο στον αιώνα μας, αλλά σ' όλους τούς αιώνες. 'Ως ένιαίο θέατρο κατακτητικού πολέμου πρόβαλε για πρώτη φορά στον αιώνα μας ή γή όλόκληρη. Κατακτητικές βουλήσεις ανάλογες παρουσιάσθηκαν και άλλοτε· δυνατότητες, όμως, κατακτητικές, ανάλογες μ' εκείνη που πρόβαλε στα 1939, δέν είχαν ποτέ προβάλει. Μήπως είχαν προβάλει στα 1914; 'Ο πόλεμος του 1914 δέν έχει καμιά σχέση ή έχει, έστω, μιά πολύ μικρή σχέση με τόν πόλεμο του 1939. Οί άνίδεοι τά ανάγουν όλα στον πρωσσικό μιλιταρισμό και συνδυάζουν τούς δυο πολέμους. Τό δικαίωμα αυτό στους άνίδεους τ'όδωσε κι' αυτός ο "Οσβαλτ Σπένγκλερ πού, έμπνευσμένος από τόν πρωσσικό μιλιταρισμό, υπερέτιμησε τήν κοσμοϊστορική του σημασία. 'Ο πόλεμος του 1914 δέν επήγασε διόλου από τή συνειδητή θέληση του γερμανικού λαού ή τών ήγετών του για τήν κατάκτηση του κόσμου. Είναι, μάλιστα, ζήτημα αν ή κύρια εθύνη για τόν πρώτο μεγάλο πόλεμο βαρύνει τούς Γερμανούς. Παρασύρθηκαν κι' αυτοί — από αδυναμία τής ήγεσίας τους, όχι από δύναμη — στον πόλεμο του 1914, παρασύρθηκαν από ένα πλήθος συμπτώσεις και τυχαία περιστατικά. Κι' αν ήθελαν τόν πόλεμο, δέν τόν ήθελαν ούτε περισσότερο από τούς Ρώσους και τήν αυστριακή αύλή, ούτε περισσότερο από τούς Γάλλους. "Αν βασισθούμε μάλιστα στον 'Ιωσήφ Καγιώ, ο κύριος υπεύθυνος για τόν πρώτο μεγάλο πόλεμο ήταν ο Ραϋμόνδος Πουανκαρέ. "Ασχετα από τήν πρόθεση του Καγιώ νά κατηγορήσει τόν Πουανκαρέ, τ' αντικειμενικά στοιχεία που χρησιμοποιεί για νά στηρίξει τήν κατηγορία του είναι τέτοια που δέ μās έπιτρέπουν ν' άγνοήσουμε άπόλυτα τή σχετική τουλάχιστον εθύνη του ώμου δικηγόρου πού, κατά τόν Βαλντέκ - Ρουσσώ, είχε στη θέση τής καρδιάς ένα λιθάρι. 'Αλλά τί σημασία έχουν όλα αυτά; Είτε έφταιξαν είτε όχι ο Γουλιέλμος ο Β' ή οί Πρώσοι στρατιωτικοί, ο Πουανκαρέ ή ο Σαζόνωφ, (τόν τελευταίο τόν άκουσε ο μεγάλος χειρουργός Ζάουερμπρουχ, στο Νταβός, νά λέει ότι άποστολή του ήταν νά καταστρέψει τή Γερμανία), ο πόλεμος του 1914, μ'

ὅλες τὶς φοβερὲς διαστάσεις του καὶ μ' ὄλη τὴν ἔκταση τῶν καταστροφῶν ποὺ προκάλεσε, ἦταν μονάχα ὁ μεγαλύτερος ἀπ' ὅλους ἐκείνους τοὺς πολέμους ποὺ ἐπήγασαν ἀπὸ τὴν ἀνισορροπία τῶν μεγάλων δυνάμεων, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ δεδομένα τῆς ἀνισορροπίας αὐτῆς.

Στὰ 1939 τὰ πράγματα εἶχαν ριζικὰ ἀλλάξει. Ἡ ἐποχὴ μας εἶχε μπεῖ στοὺς φοβεροὺς τῆς δρόμο. Μποροῦσε, βέβαια, κάλλιστα ν' ἀποτραπῆ κι' ὁ πόλεμος αὐτός. Ἡ εὐθύνη γιὰ τὴ μὴ ἀποτροπὴ του βαρύνει ἀναμφισβήτητα τοὺς ἀντιπάλους τοῦ Χίτλερ. Ἀλλὰ ἡ βούληση γιὰ τὴν κατάκτηση τοῦ κόσμου ἦταν ἔντονη μέσ' στὸν ἴδιο τὸν Χίτλερ. Ἡ κατάκτηση τοῦ κόσμου δὲν ἦταν μονάχα ἓνα ὄνειρο ἢ ἓνα ἐπιτελικὸ σχέδιο. Τέτοια ὄνειρα ἢ σχέδια ἔφτιαξαν κι' ἄλλοι πρὶν ἀπὸ τὸν Χίτλερ. Ἦταν κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὄνειρο ἢ σχέδιο· ἦταν μιὰ σκοτεινὴ δύναμη βγαλμένη μέσ' ἀπὸ τὴν κρίση τῶν συνειδήσεων τῆς ἐποχῆς μας. Ὁ Χίτλερ ἦταν ἓνα ὄργανο, περισσότερο τυφλὸ παρὰ συνειδητό, βουλευτικὰ ἰσχυρὸ ἀλλὰ πνευματικὰ ἀσήμαντο. Ὁ Ναπολέων δὲν ἦταν μόνο βούληση· ἦταν καὶ πνεῦμα. Ὁ Χίτλερ ἦταν τὸ βιολογικὰ ἰσχυρὸ ὄργανο δυνάμεων ποὺ δὲ δροῦσαν μόνο μέσ' στὴν ψυχὴ τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ, ἀλλὰ ποὺ ἄρχισαν ἀπὸ καιρὸ νὰ δροῦν, ὅσο ὑποχωροῦσε ἡ πνευματικὴ συνείδηση καὶ ἄρχιζε ν' αὐξάνει τὸ κενὸ στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, μέσ' στὴ συνείδηση πολλῶν λαῶν, ἴσως ὅλων. Διέξοδο ζητοῦν οἱ λαοὶ ἀπὸ τὸ χάος. Καὶ νομίζουν ὅτι τοὺς λείπει ὁ χώρος. Καὶ τοὺς λείπει, βέβαια, κι' αὐτός, γιὰτὶ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορίαν ὁ χώρος τῆς γῆς ὀλόκληρης ἔγινε ἐνιαίος καὶ στενός. Ἀλλὰ δὲν τοὺς λείπει τόσο ὁ χώρος, ὅσο τὸ νόημα τῆς ζωῆς. Ὅταν τὸ νόημα αὐτὸ τοὺς ἔλειπε σ' ἄλλες ἐποχές, ὁ χώρος ἦταν πρόθυμος νὰ τοὺς ἀνοίξει μιὰ φυσικὴ ἐξωτερικὴ διέξοδο. Ὁ κόσμος δὲν ἦταν ἀκόμα ἐνιαίος ὡς ἱστορικὴ μονάδα, δὲν ἦταν οὔτε γνωστός πέρα γιὰ πέρα, οὔτε κατοικημένος παντοῦ, οὔτε ἱστορικὰ ζωντανὸς σ' ὅλους τοὺς, ἔστω, γνωστοὺς γεωγραφικοὺς τομεῖς του. Ἔτσι, οἱ πόλεμοι — κι' αὐτοὶ οἱ κατακτητικοὶ ποὺ εἶχαν τὴ μορφή ἐπιδρομῶν — εἶχαν κάποιον λογικὸ νόημα. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος τὸ εἶχε συνειδητὰ συλλάβει· ὁ Τσεγγίς - Χάν, ἴσως ὄχι. Ὡστόσο, τὸ λογικὸ νόημα, ἔστω καὶ χωρὶς νὰ τὸ συνειδητοποιεῖ μέσα του ὁ ἡγέτης, ὑπῆρχε. Τὸ ξεσκήκωμα, ἀντίθετα, τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ, στὰ 1939, ἦταν κάτι τὸ ἄλογο. Ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ μοιραῖα συμπτώματα τῆς

μεγάλης βιολογικής, πληθυσμιακής, πνευματικής και ήθικης δια-
ταραχής που χαρακτηρίζει την εποχή μας. "Όταν όλα κλονίζον-
ται και διαταράσσονται, όταν όλα βρίσκονται σὲ κρίση, φυσικὸ
εἶναι (μέσα στὸ ἀφυσικὸ χάος) νὰ ξυπνοῦν δυνάμεις σκοτεινές
καὶ ἄλογες. Τὸ πόσο σκοτεινὴ ἦταν ἡ δύναμη ποὺ ἔκαμε τὸ γερ-
μανικὸ λαὸ νὰ ξεσηκωθεί γιὰ νὰ καταστρέψει τοὺς ἄλλους, τὸ δεί-
χνει ἡ τελευταία φάση τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, ἡ
φάση τῆς αὐτοκαταστροφῆς τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ. Τὴν ἤθελαν,
τάχα, ὅλοι οἱ Γερμανοὶ τὴν καταστροφή τῶν ἄλλων καί, στὸ τέ-
λος, τὴν αὐτοκαταστροφή τους; Φυσικὰ, ὄχι. Οἱ περισσότεροί
ἀσφαλῶς δὲν ἤθελαν οὔτε τὸ ἓνα, οὔτε τὸ ἄλλο. "Όταν, ὅμως,
μιλοῦμε γιὰ τὴν ὥρα ἐκείνη ἐνὸς λαοῦ ποὺ τὸν κάνει νὰ ξεφεύγει
ἀπὸ τὰ κανονικὰ ἱστορικὰ ὄρια τῆς ζωῆς του, μιλοῦμε γιὰ τὸ
«λαὸν» ξεφεύγοντας ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη συνείδηση τῶν ἀτόμων
ποὺ τὸν ἀπαρτίζουν. Μήπως κι' ὁ ἴδιος ὁ Χίτλερ ἤξερε καλὰ-
καλὰ τί ἤθελε καὶ τί ἔκανε; Κι' αὐτὸς ὁ ἴδιος, ἂν καὶ ἠγέτης,
εἶχε γίνει μάζα. Κ' ἦταν, μάλιστα, ἀπὸ τὴ φύση του καμωμένος
νάιναι περισσότερο μάζα παρὰ ἄτομο, περισσότερο βιολογικὴ
βούληση παρὰ συνείδηση.

Εἶναι πρῶτον εὐκόλο νὰ λύνει κανένας τὰ ἱστορικὰ προβλή-
ματα, ἀναζητώντας καὶ βρίσκοντας ἐνόχους. Εἶναι πολὺ πιὸ δύ-
σκολο νὰ τὰ λύνει ἢ καὶ νὰ ἐπιχειρεῖ μονάχα νὰ τ' ἀντιμετωπί-
σει, ἀναζητώντας τὰ ἀντικειμενικὰ αἷτια. Ὁ Χίτλερ ἔφταιξε. Ὁ
γερμανικὸς, ἔστω, λαὸς ἔφταιξε κι' αὐτός. Οἱ ἀντίπαλοι τοῦ
Χίτλερ, οἱ δυτικὲς δημοκρατίες, ἔφταιξαν ποὺ δὲν ἔσπευσαν, ὅσο
ἦταν ἀκόμα καιρὸς, νὰ τὸν ἐμποδίσουν νὰ φθάσει στὸν πόλεμο.
Κ' ἔφταιξαν, μάλιστα, ὄχι μόνο ἀπὸ δισταγμὸ καὶ ἀναποφασι-
στικότητά, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸς κόλπους τοὺς ἦταν καὶ πολλοὶ
ποὺ θαύμαζαν τὸν Χίτλερ ἢ καὶ πολλοὶ ἄλλοι ποὺ, γιὰ λόγους
σκοτεινοῦς, ἤθελαν ἐπίσης τὸ χάος. Ἄλλὰ τὸ ἐρώτημα εἶναι: πῶς
μπόρεσαν νὰ φταίξουν τόσοι ἄνθρωποι καὶ τόσοι λαοί; Πῶς μπό-
ρεσε νὰ χωρέσει στὸν κόσμον τόσοσ παραλογισμὸς ἢ τόσοσ ἀσυ-
νειδησία; Ποιὲς ἦταν οἱ ἀντικειμενικὲς περιστάσεις — ποὺ δὲν
ἦταν μόνο περιστάσεις, ἀλλὰ καὶ αἷτια ἢ ἀφορμὲς — ποὺ ἐπι-
τρέψανε ἢ προκάλεσαν τὸ μεγάλο κακὸ ποὺ σημειώθηκε; Ὁ ἔξαλ-
λος Γκαίμπελς καὶ ὁ μυστικοπαθὴς Ρόζενμπεργκ δὲν ἦταν οἱ
πρῶτοι ἔξαλλοι καὶ μυστικοπαθεῖς στὴν ἱστορία. Ὁ Χίτλερ δὲν
ἦταν ὁ πρῶτος δεκανέας ποὺ κυριεύθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία καὶ

μανία νὰ βάζει τοὺς στρατάρχες νὰ στέκονται προσοχὴ μπροστά του. Οἱ δυνάμεις ποὺ ἔδωσαν σ' αὐτοὺς καὶ σ' ἄλλους, ἀκόμα καὶ στοὺς ἀντιπάλους τοῦ Χίτλερ, τὴν εὐκαιρία νὰ πράξουν ἢ νὰ παραλείψουν ὅσα ἐπράξαν ἢ παράλειψαν νὰ πράξουν, εἶναι ἄσχετες ἀπὸ τὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν, καὶ συνυφαίνονται, μὲ τὸν πιὸ σκοτεινὸ τρόπο, μὲ τρία βασικὰ γεγονότα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἐποχὴ μας. Τὰ γεγονότα αὐτὰ εἶναι τ' ἀκόλουθα: πρῶτο, ἡ συνειδητὴ προβολὴ ὀλόκληρης τῆς ὑδρόγειας σφαίρας ὡς ἐνιαίου ἱστορικοῦ χώρου· δεύτερο, ἡ καταπληκτικὴ αὐξήση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων τῆς γῆς, τὸ ἐνδεχόμενον στρίμμαγμα τοῦ ἀνθρώπινου γένους σ' ἓνα στενὸ χῶρον καὶ τρίτο, ἡ ὑπερένταση τῆς τεχνικῆς προόδου, καὶ εἰδικώτερα, ἡ οἰκειοποίησις ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον φυσικῶν δυνάμεων καταστροφῆς ἢ ἐγγίζουσι τὰ ὅρια τοῦ ἀπροχώρητου ἢ ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι τὰ ἐγγίζουσι. Μέσ' στὴ σύγχυσιν ποὺ προκαλοῦν στὴν ψυχὴ — σὲ μιὰ ψυχὴ ποὺ ἔχει ἀδειάσει ἀπὸ κάθε βαθύτερο νόημα ζωῆς — τὰ τρία μεγάλα αὐτὰ γεγονότα (ἢ καὶ τὰ ἀμέτρητα εἰδικώτερα ποὺ ἀποτελοῦν τὶς οἰκονομικὰς, πολιτικὰς καὶ ἠθικὰς συναρτήσεις καὶ φάσεις τους), ἦταν ἐπόμενο νὰ γεννηθοῦν καὶ νὰ μπορέσουν νὰ ἐκδηλωθοῦν οἱ πιὸ σκοτεινὲς δυνάμεις. Τὸ θέμα δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ὁ φοβερὸς πόλεμος ποὺ ἀνήκει στὸ παρελθόν, ἀλλὰ πρέπει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρει προπάντων γιὰ νὰ συνειδητοποιήσουμε τοὺς κινδύνους τοῦ μέλλοντος. Τὰ αἷτια ποὺ προκαλοῦν τὴ σύγχυσιν καὶ τὴ γένεσιν τῶν σκοτεινῶν δυνάμεων ὄχι μόνο δὲν ἔλειψαν μὲ τὸ κακὸ ποὺ ἔγινε, δηλαδὴ μὲ τὸ πρῶτο φοβερὸ ἀποτέλεσμα ποὺ εἶχαν, ἀλλὰ ἐντείνονται κάθε μέρα περισσότερο.

4.— Δὲν ἔχουν περάσει οὔτε πεντακόσια χρόνια ἀφότου ὁ Χριστόφορος Κολόμβος ἀνακάλυψε τὸ «νέο κόσμον», τὴν Ἀμερικὴν. Σκεφθεῖτε ὅτι δὲν πέρασαν καλὰ - καλὰ οὔτε δεκαπέντε γενεαὲς ἀπὸ τὴν ὥρα ἐκείνη («Ἔτη τριάκοντα», λέει ὁ Ἡράκλειτος, «ποιοῦσι τὴν γενεάν, ἐν ᾧ χρόνῳ γεννῶντα παρέχει τὸν ἐξ αὐτοῦ γεγεννημένον ὁ γεννήσας»). Πρὶν ἀπὸ τὴν ὥρα ἐκείνη ὑπῆρχε ἓνας τεράστιος ἄγνωστος κόσμος ἐπάνω στὴ γῆ· κ' ἦταν καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἄγνωστοι, μερικοὶ ἕως χθές. Ἀπὸ τὶς μέρες τοῦ Κολόμβου ἓνας μέγας κόσμος ἐπάνω στὴ γῆ ὀνομάσθηκε «νέος». Καὶ ἦταν πραγματικὰ νέος γιὰ τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῆς ἀνθρωπότητος ποὺ μὲ ὀρμητῆριον τὴν Ἑλλάδα ἐφτιαξε τὴν ἱστορίαν, ἐπλα-

σε τὴν ἱστορικὴ ἀνθρωπότητα. Σκεφθεῖτε τὴ μεγάλη σημασία ποὺ εἶχε γιὰ τὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, πρὶν ἀπὸ τὸν Κολόμβο, ἡ ἔννοια ἐνὸς ψυχολογικῶ ἀπειροῦ ἀγνωστοῦ χώρου ἐπάνω στὴ γῆ, καὶ μετὰ τὸν Κολόμβο, γιὰ κάμποσους αἰῶνες, τουλάχιστον γιὰ τρεῖς, ἡ ἔννοια ἐνὸς «νέου» χώρου, μεγάλου καὶ ἀνεξερεύνητου, ἀραιότατα κατοικημένου. Καὶ σταμάτησα εἰδικὰ στὴν περίπτωση τῆς Ἀμερικής ποὺ εἶναι ἡ πιὸ χτυπητὴ. Στὸν κόσμον ὑπῆρχαν πολλοὶ ἀγνωστοὶ καὶ ἀνεξερεύνητοι χώροι καὶ κόσμοι. Καί, μάλιστα, ἕως χθές, ἀφοῦ εἶχε ἀρχίσει κιόλας νὰ κρυσταλλώνεται ἡ ἐποχὴ μας μὲ τὰ ἰδιότυπα προβλήματα τῆς, ἐξακολούθησε νὰ εἶναι ἡ σκέψη τοῦ Εὐρωπαίου κυκλωμένη ἀπὸ γνωστούς, ἔστω, κόσμους, ἀλλὰ «νέους».

Μέσα σὲ λίγες δεκαετίες — κ' οἱ δεκαετίες αὐτὲς συνδέονται μὲ τὴν ἀποκρυστάλλωση τῆς ἐποχῆς μας, δηλαδὴ μὲ τὰ τέλη τοῦ 19' καὶ μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας — οἱ «νέοι» κόσμοι ἔπαψαν γιὰ τὴ συνείδησίν μας νὰ εἶναι νέοι. Δὲν ἔπαψαν μόνον οἱ ἀγνωστοὶ νὰ εἶναι ἀγνωστοὶ (αὐτὸ χρειάσθηκε αἰῶνες, καὶ ὄχι μόνο δεκαετίες), ἀλλὰ ἔπαψαν καὶ οἱ νέοι, δηλαδὴ οἱ ἀγνωστοὶ ποὺ ἔγιναν γνωστοί, νὰ εἶναι νέοι. Γιὰ τὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, αὐτὸ ἦταν ἓνα γεγονός συγκλονιστικό. Ὁλόκληρο τὸ εἰδύλλιο τῆς ἱστορίας ἔλειψε. Τὸ εἰδύλλιο προϋποθέτει ἓνα περιορισμένο προσκήνιο κ' ἓνα ἄδηλο βάθος. Τὸ βάθος ἀποκαλύφθηκε. Κι' ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἔπαψε νὰναι βάθος. Ὁ ρωμαντισμὸς τῆς ἱστορίας ἔσβυσε. Τὸ γνωστὸ καὶ πεπερασμένο δὲν ἐπιτρέπει ρωμαντισμούς. Ἡ γῆ ὀλόκληρη ἔγινε ἀπτή, ὄρατὴ, συγκεκριμένη, στενὴ.

Κ' ἔγινε κ' ἡ ἱστορία πραγματικὰ παγκόσμια. Αὐτὸ δὲν ἔγινε, βέβαια, ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη. Ἡ πάλη ποὺ χρειάσθηκε γιὰ νὰ γίνῃ ἡ ἱστορία παγκόσμια, γιὰ ν' ἀγκαλιάσει μὲ τὴ μοῖρα τῆς κάθε στιγμῆς τὴν ἐπιφάνεια ὀλόκληρη τῆς γῆς, δὲν ἔχει οὐσιαστικὰ λήξει. Στὶς μέρες μας ἀκριβῶς σημειώνεται ἡ πιὸ δραματικὴ φάση αὐτῆς τῆς πάλης, ἴσως ἡ τελεσίδικη. Ὁ δεῦτερος παγκόσμιος πόλεμος — κι' ὡς ἓνα σημεῖο κι' ὁ πρῶτος — ἦταν μιὰ φάση αὐτῆς τῆς πάλης, μιὰ τραγικὴ σύσπαση τοῦ προσώπου τῆς ἱστορίας ποὺ σημειώθηκε ἐπάνω στὴν προσπάθεια τῆς ἀνθρωπότητας ν' ἀναπροσαρμοσθεῖ στὸν καινούργιο χώρο τῆς, στὸν ἐνιαῖο παγκόσμιον χώρο. Ὁ δεῦτερος παγκόσμιος πόλεμος ἦταν πέρα γιὰ πέρα μιὰ σύσπαση, συνδεδεμένη μὲ τὴν

προσπάθεια αυτή. Στὸν 10^ο αἰῶνα δὲν εἶχαμε ἀκόμα παρά μόνο τὰ προμηνύματα καὶ θολὲς ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἱστορία γινόταν πραγματικὰ παγκόσμια. Οἱ φορεῖς τοῦ βρετανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ — ἀκόμα κι' οἱ πιὸ «μοντέρνοι», ὁ Πάλμερστον, ὁ Ντισραῆλι, ὁ Ἴω-σὴφ Τσάμπερλαιν — θεωροῦσαν τὴν «παγκόσμια» ἱστορία εὐρωπαϊκὴ, καὶ ὅ,τι ἦταν ἔξω ἀπὸ τὴν Εὐρώπη κάτι τὸ ἐξωτικὸ ποὺ ἐνδιέφερε μόνο καὶ μόνο τὸν ἐκλεκτὸ βρετανικὸ λαό. Δὲν εἶχαν καλὰ - καλὰ χωνέψει οὔτε ὅτι ἡ Ἀμερικὴ εἶχε αὐτοδύναμα συνυφανθεῖ μὲ τὴν ἱστορία τοῦ κόσμου. Ὡς κέντρο τῆς ἱστορίας ἐδλεπαν τὴν Εὐρώπη. Οἱ δυὸ ἰσχυρότερες ἱστορικὲς βουλήσεις τοῦ 10^ο αἰῶνα, ἡ μιὰ ποὺ τὸν ἐγκαινίασε κ' ἡ ἄλλη ποὺ σχεδὸν τὸν ἐκλείσει, ὁ Ναπολέων καὶ ὁ Μπίσμαρκ, ἀγνόησαν τὴν ὑφήλιο ὡς ἐνιαίια μονάδα ἱστορίας καὶ δυστροποῦσαν ἴσως στὴ σκέψη ποὺ θὰ χεννήθηκε μέσα τους ὅτι ἡ ἱστορία ποὺ οἱ ἴδιοι ἔγραφαν ἦταν κάπως καθυστερημένη καὶ μονάχα τμηματικὴ. Ἡ μάχη τοῦ Μαρένγκο ποὺ μ' αὐτὴν ἄρχισε ὁ 10^ο αἰῶνας δὲν ἀπέχει πολὺ, ὡς γεγονὸς ἱστορικὸ, δηλαδὴ στὴν τμηματικὴ ἱστορικὴ σημασία τῆς καὶ σ' αὐτὴν τὴν πολεμικὴ τακτικὴ καὶ τεχνικὴ, ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Ἴσσοῦ ἢ ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Ζάμας. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, τοῦ τμήματος ἐκείνου τῆς γῆς ποὺ εἶχε τὸ πρό- νόμιο νὰ μπεῖ στὴν ἱστορία, οἱ δυὸ τελευταῖες νίκες, τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου κατὰ τοῦ Δαρείου τοῦ Γ', καὶ τοῦ Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ, τοῦ πρεσβύτερου, κατὰ τοῦ Ἀννίβα, εἶχαν, μά- λιστα, μιὰ πολὺ μεγαλύτερη σημασία ἀπ' ὅλες μαζί τῆς νίκες τοῦ Βοναπάρτη. Ὅσο γιὰ τὸν Μπίσμαρκ, ἡ σκέψη του ἦταν λι- γώτερο στραμμένη ἔξω ἀπὸ τὴν Εὐρώπη κι' ἀπ' αὐτὴ τὴ σκέψη τοῦ Βοναπάρτη, ἦταν ἡ σκέψη τοῦ Ρισελιὲ μεταφυτευμένη στὸν 10^ο αἰῶνα, μιὰ σκέψη πολιτικὰ ἰσχυρότατη καὶ ἰσορροπημένη, ἀλλὰ δύστροπη σὲ καθετὶ ποὺ ὠθοῦσε πρὸς τὴ σύλληψη τοῦ ἐνι- αίου παγκόσμιου χώρου. Οὔτε ὁ Ναπολέων, οὔτε ὁ Μπίσμαρκ, δὲ σκέφθηκαν ποτὲ ὅτι καὶ ὁ Εἰρηνικὸς ἢ ἡ Αὐστραλία ἀνήκουν στὸν ἴδιο ἱστορικὸ κόσμον μὲ τὴν Εὐρώπη καὶ ὅτι ἀποτελοῦν αὐ- τοδύναμα κέντρα ἱστορίας, ὅπως καὶ ἡ Εὐρώπη. Ἡ Αἴγυπτος καὶ τὸ ὄνειρο τῶν Ἰνδιῶν ἦταν γιὰ τὸν Βοναπάρτη μόνο καὶ μόνο μιὰ προέκταση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ δρόμου τῆς ἱστορίας ποὺ ὁ Ἀλέ- ξανδρος εἶχε φροντίσει κιόλας νὰ τὸν προεκτείνει πρὸς τὴν κατεύ- θυνση ἐκείνη. Πρῶτος, ἴσως, ὁ Θεόδωρος Ρουζβελτ κατόφερε ὡς πολιτικὸς νὰ συνδυάσει μέσα του σ' ἓνα ἐνιαῖο σύνολο ἱστορικῆς

μοίρας τὴν Ἀμερική, τὴν Εὐρώπη, τὸν Εἰρηνικό, καὶ ὅλες τὶς θάλασσεσ καὶ τὶς ἠπειροὺσ. Ἦρθαν, ὅμως, καὶ τὰ ἴδια τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ποὺ — ἄσχετα κι' ἀπὸ τὴ διάθεσις ἢ τὴν ἀπροθυμία τῶν ἡγετικῶν συνειδησῶν νὰ συλλάβουν τὸ φαινόμενο — ἐδημιούργησαν τὴν ἱστορικὴ ἐνότητα τοῦ κόσμου ὁλόκληρου, δηλαδή τὴν ἐνότητα τοῦ χώρου (ὄχι τοῦ πνεύματος), τὴν ἐνότητα τοῦ παγκόσμιου πεδίου τῆσ ἱστορίας. Τὴν Εὐρώπη τὴν ξάφνιασε, στὶς ἀρχῆσ τοῦ αἰῶνα μας, ἡ ἱστορικὴ πρωτοβουλία τῶν Ἰαπῶνων, καὶ ἡ ἴδια ἡ Μεγάλη Βρετανία ἔσπευσε νὰ συναΐφει συμμαχία μαζί τους. Ὡστόσο, τὸ σημαντικὸ δὲν ἦταν ὅτι βρέθηκε ἓνας λαὸσ, στοὺσ ἀντίποδες τῆσ Εὐρώπησ, ποὺ ξαφνικὰ κατάφερε (χωρὶσ κἂν νὰ προέρχεται, ὅπως προέρχεται ὁ λαὸσ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν, ἀπὸ τὴν Εὐρώπη) νὰ ἐμφανισθεῖ ὡσ μεγάλη δύναμη, ἀλλὰ τὸ σημαντικὸ ἦταν ὅτι δὲ μπορούσε πιά νὰ συμβεῖ τίποτα στὸν Εἰρηνικό ἢ στὸν Ἰνδικὸ ὠκεανὸ ποὺ νὰ μὴν ἐπηρεάζει τὴν ἱστορία τοῦ κόσμου τόσο, ὅσο τὴν ἐπηρεάζουν καὶ τὰ γεγονότα στὴν Εὐρώπη. Κ' εἶχε, μάλιστα, ἀρχίσει νὰ ὑπάρχει ὡσ ἐνότητα μοίρας ἢ παγκόσμια οἰκονομία πρὶν γίνεῖ συνειδητὴ ἢ ὑπαρξὴ τῆσ παγκόσμιασ πολιτικῆσ ἱστορίας. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸσ ὅτι σ' ὀρισμένα τμήματα τοῦ κόσμου ἔφθασαν κ' ἐγκαταστάθηκαν οἱ οἰκονομικῆσ ἐταιρεῖεσ πρὶν φθάσουν ἐπίσημα, μὲ τοὺσ ὑπεύθυνουσ ἀπεσταλμένουσ τῶν βασιλείων καὶ κοινοβουλιῶν, τὰ ἴδια τὰ κράτη. Γενικά, μάλιστα, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι καὶ σ' αὐτὰ ἀκόμα τὰ τέλη τοῦ 10^{ου} αἰῶνα τὸν παγκόσμιο χώρο ὡσ ἐνιαῖα ἱστορικὴ μονάδα κατάφεραν νὰ τὸν συλλάβουν μὲ τὴ διαίσθησή τους πῶ πολὺ μερικοὶ ἐπιχειρηματίεσ παρὰ οἱ πολιτικοὶ, περισσότερο ὁ Τζῶν Ρόκφελλερ, ὁ Ἀνδρέασ Καρνέγκι καὶ ὁ Τζῶν Πίερποντ Μόργκαν παρὰ ὁ Γκλόδοτον, ὁ Μπίσμαρκ ἢ ὁ Κλεμανσώ. Καὶ κάτι ἀνάλογο μὲ τοὺσ μεγάλουσ ἐπιχειρηματίεσ κατάλαβαν ἢ διαισθάνθηκαν οἱ ἐπαναστάτεσ, προπάντων ὁ Μάρξ ποὺ διατυπώνει καὶ ρητὰ τὴ σκέψη ὅτι ἡ ἱστορία ἐγίνε γιὰ πρώτη φορὰ παγκόσμια.

Ἡ ἐξέλιξις τῆσ ἱστορίας πρὸσ τὸν παγκόσμιο χώρο τῆσ δὲν ἔκλεισε ἀκόμα. Οὐσιαστικά, δὲν ἔχει παρὰ μόνον ἀρχίσει. Οἱ περισσότερεσ μορφῆσ τῆσ ζωῆσ μας — τῆσ πολιτικῆσ, τῆσ οἰκονομικῆσ καὶ τῆσ πνευματικῆσ — εἶναι ἀκόμα «προπαγκόσμιεσ». Ἡ ἀναπροσαρμογὴ εἶναι δύσκολη, ὀδυνηρὴ, δραματικὴ. Ὁ Χίτλερ, χωρὶσ νὰ τὸ συλλάβει συνειδητὰ, προσπάθησε νὰ τὴν ἐπιταχύ-

νει με μιὰ βίαιη χειρουργική επέμβαση ἐπάνω στὶς ψυχὲς ἀνθρώπων καὶ λαῶν. Πῆγε νὰ καταργήσει ὅλες τὶς πατρίδες ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δική του. Τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἰαπωνία θὰ τὶς καταργοῦσε κι' αὐτές, μετὰ τὴ σειρά τους, μετὰ τὴν κοινὴ νίκη. Τὴν Ἰταλία τὴν εἶχε, μάλιστα, οὐσιαστικὰ καταργήσει. Ἡ λύση τοῦ παγκόσμιου προβλήματος, ὅπως πῆγε ὁ Χίτλερ νὰ τὴν πραγματοποιήσει, ἦταν πολὺ ἀπλή, ἐνῶ τὸ πρόβλημα εἶναι πολύπλοκο. Καὶ δὲν τοῦ ἦταν κανὼν συνειδητὸ τὸ πρόβλημα. Ἄν τοῦ ἦταν, θὰ ἔξερε καλὰ ὅτι δὲ μπορεῖ νὰ τὸ λύσει ἢ βία. Κι' ἂν ἀκόμα εἶχε νικήσει, θὰ ἐρχόταν ἡ ὥρα ποὺ θὰ τὸν νικοῦσε τὸ πρόβλημα ποὺ δὲν ἐνίωσε. Εἶναι τόσο βαρὺ τὸ πρόβλημα αὐτό, ὥστε κοντεύει νὰ νικήσει κ' ἐκείνους ἀκόμα ποὺ νίκησαν τὸν Χίτλερ. Γιατὶ κι' αὐτοὶ δὲν τὸ ἔχουν καταλάβει. Πολεμώντας καὶ νικώντας τὸν Χίτλερ, νόμιζε ὁ καθένας τους ὅτι εἶναι ἓνας ἄγγελος καὶ πολεμᾷ ἓνα διάβολο. Κι' ὁ Χίτλερ μπορεῖ νὰ ἦταν διάβολος, ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι δὲν ἦταν ἄγγελοι. Δὲν ὑπάρχει οὔτε μιὰ φράση στὰ «Ἀπομνημονεύματα τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πολέμου» τοῦ Οὐϊνστον Τσῶρτσιλ ποὺ νὰ δείχνει ὅτι ὁ ἰσχυρὸς αὐτὸς ἀνθρώπος κατάλαβε τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας, ὅτι κατάλαβε πὼς ἔπρεπε νὰ γίνεῖ ὁ ἴδιος κάτι περισσότερο ἀπὸ Ἄγγλος. Εἶναι τίμιο, βέβαια, νὰ εἶσαι Ἄγγλος ἢ Ἕλληνας, Ἀμερικανὸς ἢ Γάλλος ἢ Γερμανὸς, ἀλλὰ δὲν εἶναι διόλου ἀρκετὸ σήμερα. Ὁ Ρώσος δὲν εἶναι μόνο Ρώσος ἢ προσποιεῖται, ἔστω, ὅτι δὲν εἶναι· προσποιεῖται ὅτι εἶναι προπάντων κομμουνιστής. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν ἔβγαλε, τάχα, τὸ ἀναγκαῖο συμπέρασμα ὁ Οὐϊνστον Τσῶρτσιλ; Ὁχι, δὲν κατάφερε ἢ δὲ θέλησε νὰ τὸ βγάλει.

Ἡ θέλησή μας εἶναι ἀκόμα πολὺ δεμένη στὸ παρελθόν — ὄχι τόσο ἀπὸ εὐλάβεια καὶ πίστη στὴν παράδοση ποὺ αὐτὸ θὰ εἶχε καὶ κάποιαν ἠθικὴ ἀξία, ὅσο ἀπὸ συνήθεια καὶ ψυχικὴ νοθρότητα — εἶναι ἀκόμα πολὺ δεμένη στὰ «προπαγκόσμια» μέτρα τῆς ἱστορίας. Οἱ πατρίδες — ἐκτός, ἴσως, ἀπὸ δυό, τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες καὶ τὴ Ρωσία — ἔγιναν πολὺ στενές. Πρέπει, τάχα, οἱ στενές καὶ ἀτροφικὲς νὰ ἐγκαταλειφθοῦν; Φυσικά, ὄχι. Ποιὸς ἀληθινὸς ἀνθρώπος ἐγκαταλείπει ἠθικὰ καὶ περιφρονεῖ τὸ χωριὸ του ὡς ἰδιαίτερη πατρίδα, ὅταν ἀνήκει σ' ἓνα ἔθνος; Κάθε μεγαλύτερη πατρίδα δὲν καταργεῖ ἠθικὰ τὴ μικρότερη, ἀλλὰ τὴ μεταθέτει σ' ἓνα ἰδιαίτερο δωμάτιο τῆς ψυχῆς. Ἡ Ἀθήνα

δὲ χάθηκε, ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι ἔπαψαν νὰ ἔχουν πατρίδα μόνο τὴν Ἀθήνα (ὡς κράτος ἰδιαίτερο) καὶ ἔγιναν Ἕλληνες ἔχοντας πατρίδα ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα. Ὅσο εὐρύνονται οἱ διαστάσεις τοῦ ἱστορικοῦ χώρου, τόσο οἱ πολιτικές καὶ ἠθικές μονάδες ζωῆς παίρνουν μιὰν ἄλλη μορφή καὶ διαφοροποιούνται οἱ μονάδες αὐτές· διαφοροποιούνται, ἀλλὰ καὶ μπαίνουν σὲ μιὰ πιὸ σύνθετη ἱεραρχία. Σήμερα ὁ χώρος τῆς ἱστορίας εὐρύνθηκε τόσο, ὥστε ἔφθασε νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὰ ὅρια τῆς γῆς. Εὐρύνθηκε, μ' ἄλλα λόγια, ὅσο ἔπαιρνε περισσότερο. Δὲν ὑπάρχει ἐπάνω στὴ γῆ χώρος ἄλλος ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «ἱστορικό». Τὸ ὅτι ἡ διεύρυνση αὐτὴ — ἡ μεγαλύτερη δυνατὴ — σημαίνει ταυτόχρονα, ὅπως θὰ ἴδουμε παρακάτω, καὶ τὸ πιὸ μεγάλο στένεμα τοῦ ἱστορικοῦ χώρου, αὐτὸ δίνει στὸ κρίσιμο πρόβλημα, ποῦ ἐξετάζω ἐδῶ, μιὰν ἀκόμα κρισιμώτερη μορφή. Καὶ δὲ σημειώθηκε μόνον ἡ μεγαλύτερη δυνατὴ διεύρυνση τοῦ ἱστορικοῦ χώρου, ἀλλὰ σημειώθηκε καὶ κάτι πολὺ δραματικώτερο. Ὁ ἱστορικός χώρος, στὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ, ἦταν γεωγραφικὰ περιορισμένος, εἶχε ὡς κέντρο τὴ Μεσόγειο, καὶ ἡ περιφέρειά του ἦταν μικρὴ. Ὡστόσο, μέσα τὸν τόσο στενὸν χώρο, ἡ ἀνάγκη τῆς ἐνότητος δὲν ἦταν τόσο μεγάλη ὅσο εἶναι ἡ ἀνάγκη αὐτὴ σήμερα στὸν παγκόσμιον χώρο. Οἱ οἰκονομικοί, πληθυσμιακοὶ καὶ ἠθικοὶ ὅροι τῆς ζωῆς τότε, στὸν χώρον τοῦ μεσογειακοῦ πολιτισμοῦ, δὲ συνιστοῦσαν τὴν ἀλληλεξάρτηση ἐκείνη τῶν λαῶν καὶ τῶν κρατῶν ποῦ ἐπιβάλλουν σήμερα, στὸν παγκόσμιον χώρον, οἱ ὅροι τῆς ζωῆς. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ πόλεμοι, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἀνάμεσα σὲ διαφορετικοὺς λαοὺς, δὲν ἦταν ἐμφύλιοι, ἐνῶ σήμερα ὁ κάθε πόλεμος εἶναι, οὐσιαστικά, ἐμφύλιος (κι' ἂς μὴν τὸ ἔχει συλλάβει ἀκόμα ἀπόλυτα ἡ συνείδηση τῶν λαῶν). Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι οἱ κομμουνιστὲς ὅλου τοῦ κόσμου, σ' ὅποια πατρίδα κι' ἂν ἀνήκουν, αἰσθάνονται ὅτι ἀνήκουν προπάντων σὲ μιὰ παγκόσμια παράταξη ποῦ περιλαμβάνει Κινέζους καὶ Εὐρωπαίους, Ἰνδοὺς καὶ Ἀμερικανούς. Φαινόμενα τέτοια, μὲ τόσην ἔκταση, δὲν ἐξηγούνται μόνο μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς προδοσίας. Θέλουν περισσότερη μελέτη καὶ προσοχή. Ὁ στρατάρχης Τίτο καὶ τὸ γιουγκοσλαβικὸ κομμουνιστικὸ κόμμα δὲν ἀντιδράσανε τόσο στὴν παγκόσμια παράταξη τοῦ κομμουνισμοῦ, ὅσο στὴν εἰδικώτερη ρωσικὴ παρέμβαση στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Γιουγκοσλαβίας, μιὰ παρέμβαση ποῦ σήμαινε οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ διείσδυση ἐνὸς ἄλλου λαοῦ.

Ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωσις εἶναι, βέβαια, ὡς ἓνα σημεῖο κομμουνιστικὴ, ἀλλὰ εἶναι καὶ ρωσικὴ. Ὁ κομμουνισμὸς εἶναι μιὰ παγκόσμια παράταξις πού ξεπερνάει τὰ ὅρια τῶν πατρίδων καὶ τῶν ἔθνων· ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωσις, ὅμως, εἶναι ὡς ἓνα μεγάλο σημεῖο καὶ ἰδιαίτερο κράτος παλαιῦ τύπου. Πάντως, ἄσχετα ἀπὸ τὶς μοιραῖες αὐτὲς ἐμπλοκὰς πού προκαλεῖ ἡ δύσκολη καὶ ὀδυνηρὴ ἀναπροσαρμογὴ τῶν λαῶν στὸν παγκόσμιο ἱστορικὸ χῶρο καὶ στὴν παγκόσμια ἱστορικὴ κοινότητα τῶν ἀνθρώπων, ὁ κομμουνισμὸς κατάφερε πρῶτως νὰ συνειδητοποιήσῃ τοὺς ὁπαδοὺς του, καὶ ὡς ἓνα περιορισμένο σημεῖο τοὺς ἀντιπάλους του, τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ συγκρούσεις στὴν ἐποχὴ μας δὲν εἶναι μόνο παγκόσμιες, ἀλλὰ εἶναι καὶ βασικὰ ἐμφύλιες. Ἡ ἀντίδρασις στὸν κομμουνισμὸ κάνει ἀρκετοὺς ἀνθρώπους, σὲ κάθε ἐλεύθερη δημοκρατία, νὰ βλέπουν τὰ ὅρια τῆς πατρίδας τους νὰ φθάνουν ὡς τὴν Κορέα. Οἱ καθυστερημένοι πολιτικοὶ στὶς δυτικὲς δημοκρατίες ἀντιδρῶν στὴ συνειδητοποίηση τοῦ γεγονότος ὅτι κάθε σύγκρουσις εἶναι σήμερὰ παγκόσμια, καὶ ὅτι κάθε παγκόσμια σύγκρουσις εἶναι καὶ ἐμφύλια. Ἀντιδρῶν ἀπὸ ἔλλειψις φαντασίας καὶ ἀπὸ μοιρολατρικὴ προσκόλλησις στὶς παλαιὰς ἔννοιαις τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας. Ἀντιδρῶν καὶ ἀπὸ ἀνοησία, ὅσο ἐξυπνοὶ κι' ἂν εἶναι. Νομίζουν ὅτι ἐξασφαλίζουν στὴν πατρίδα τους καὶ στὸν ἑαυτὸ τους ἓνα σπουδαιότερο ρόλο, προβάλλοντες στὸν κόσμον τὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ ἢ τὴ Γαλλίᾳ, καὶ δὲν καταλαβαίνουν ὅτι ἔτσι περιορίζουν τὴν ἱστορικὴ ἀποστολὴ καὶ τῆς πατρίδας τους καὶ τοῦ ἑαυτοῦ τους. Τὸ ἴδιο θὰ πάθαιναν καὶ οἱ Ἀμερικανοί, ἂν δὲν ἦταν ἡ πατρίδα τους ἡ μεγαλύτερη καὶ πιὸ δυνατὴ δημοκρατία τοῦ κόσμου, ἂν μ' ἄλλα λόγια ἡ ἐκδήλωσις ἀλληλεγγύης πρὸς τὶς μικρότερες χῶρες δὲν ἐτύχαινε νὰ συμπέσει καὶ μὲ τὴν ἱκανοποίησις μιᾶς ἐθνικῆς ἀποστολῆς καὶ φιλοδοξίας. Στὸ βάθος, καὶ οἱ Ἀμερικανοὶ πολιτικοὶ ἡγέτες σκέπτονται μόνον ἀμερικανικά, καὶ ὄχι παγκόσμια, ἀλλὰ ἡ πατρίδα τους ἔχει μιὰ τέτοια γεωγραφικὴ εὐρύτητα καὶ μιὰ τέτοια παγκόσμια δύναμη πού νομίζουν ὅτι σκέπτονται παγκόσμια. Πάντως, τὸ νομίζουν λιγώτερο ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῆς Ρωσίας πού ἡ αὐταπάτη στὴ συνειδησίᾳ τους εἶναι μεγαλύτερη ἢ ἡ προσποίησις στὴ διαγωγὴ τους πιὸ ἔντονη.

5.—Ἄν ἡ διεύρυνσις τοῦ ἱστορικοῦ χῶρου στὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἔκτασί του ἐπάνω στὴ γῆ εἶναι τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ γεγονότα

πού προκάλεσαν τὴ σύγχυση τῶν συνειδήσεων καὶ τὸ ξέσπασμα δυνάμεων σκοτεινῶν, τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ δραματικὰ γεγονότα εἶναι τὸ μεγάλο στρίμωγμα τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἐπάνω στὴ γῆ. Ὁ ἱστορικὸς χῶρος, ἐνῶ διευρύνθηκε ὅσο ἔπαιρνε περισσότερο, ἔγινε ταυτόχρονα στενὸς ὅσο ποτέ. Δὲν ἔγινε ἀκόμα στενὸς μὲ τρόπο ἀπόλυτο. Λογικὰ προὑπολογισμένες μετατοπίσεις πληθυσμῶν θὰ ἔλυναν προσωρινὰ τὸ πρόβλημα· ἀλλὰ οὔτε ἡ παγκόσμια ὀργάνωση καὶ μέθοδος γιὰ τέτοιες μετατοπίσεις ἔχει θεσπισθεῖ, οὔτε, ἂν θεσπισθεῖ, λύνεται τὸ πρόβλημα ὀριστικά. Ἡ αὔξηση τῶν πληθυσμῶν εἶναι τέτοια κι' ἀκολουθεῖ ἕναν τέτοιον ρυθμὸν πού, ἂν δὲν ἔφθασε ἡ ἱστορία σήμερα στὸ ἀδιέξοδο, φθάνει ἢ σκέψη στὸ ἀδιέξοδο.

Στὰ 1798, ὁ Ρόμπερτ Τόμας Μάλθος προειδοποίησε τὸν κόσμον ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς γῆς αὐξάνει μ' ἕνα ρυθμὸν πού ξεπερνάει τὶς δυνατότητες πού ἔχει ἡ ἴδια ἡ γῆ γιὰ νὰ τὸν θρέψει. Ὁ 10' αἰώνας, ἂν καὶ ἦταν ὁ αἰώνας πού ἀνέδασε τὸν πληθυσμὸν τῆς γῆς ἀπὸ ἑξακόσια ἑκατομμύρια σὲ ἐνάμισυ δισεκατομμύριο, ὄχι μόνον δὲν ἐπαλήθευσε τὴν πρόβλεψη τοῦ Μάλθου, ἀλλὰ μὲ τὴν πολὺ μεγαλύτερη πρόοδο στὴν αὔξηση τῶν μέσων διατροφῆς πού ἦταν συνάρτηση τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς, ἔκαμε τὸν Μάλθο νὰ ξεχασθεῖ, καὶ ἐδημιούργησε τὴν ἐντύπωση ὅτι καμιά αὔξηση, ὅσοδήποτε μεγάλη, τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς, δὲ μπορεῖ νὰ συναγωνισθεῖ τὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ στὶς σφαίρες τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς παραγωγῆς. Κάπου - κάπου ἀκούγονταν καὶ φωνές ἀπαισιόδοξης, ἀλλὰ κανένας δὲν τὶς πρόσεχε. Στὸν αἰῶνα μας ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς συνεχίσθηκε. Ἐπάνω ἀπὸ δέκα ἑκατομμύρια εἶναι ἡ ἐτήσια αὔξηση τῶν κατοίκων τῆς γῆς. Σήμερα ἔχει ξεπεράσει ὁ πληθυσμὸς τῆς τὰ δυὸ δισεκατομμύρια. Ἡ πρόοδος τῆς ἱατρικῆς καὶ τῆς ὑγιεινῆς, δηλαδὴ ἡ μείωση τῆς θνησιμότητος, εἶναι ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες πού προκαλοῦν τὴν καταπληκτικὴ αὐτὴ αὔξηση. Σημειώθηκε, ὅμως, καὶ σημειώνεται σὲ πολλὰς χώρες καὶ μιὰ καταπληκτικὴ αὔξηση τῶν γεννήσεων. Τὸ ὅτι ὑπάρχουν καὶ μερικὲς χώρες ἢ στρώματα κοινωνικὰ σὲ ὀρισμένες χώρες, ὅπου σημειώνεται ἔντονα τὸ ἀντίστροφο φαινόμενο, δηλαδὴ μιὰ μεγάλη μείωση τῶν γεννήσεων, αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει κάπως τὴ ζωὴ καὶ τὴ δύναμη τῶν χωρῶν αὐτῶν ἢ τῶν κοινωνικῶν αὐτῶν στρωμάτων, δὲν ἐπιβεβαιώνει ὅμως οὐσιαστικὰ διό-

λου τὸ παγκόσμιον πληθυσμιακὸ φαινόμενον. Ὡστόσο, παρ' ὅλη τὴν ἔντασιν ποὺ σημειώνει ἡ αὐξήσις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς, σπάνιες εἶναι ἀκόμα οἱ ἀπαισιοδόξες φωνές καὶ λίγοι ἐκεῖνοι ποὺ τὶς προσέχουν. Ἡ πρόδοσις τῆς παραγωγῆς (ἄσχετα ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς κατανομῆς τῶν ἀγαθῶν ποὺ μπορεῖ νὰ προκαλεῖ καὶ προκαλεῖ πραγματικὰ τραγικὰς ἀνισότητες ζωῆς μεταξὺ λαῶν ἢ κοινωνικῶν τάξεων) ἐξακολουθεῖ νὰ σημειώνεται μ' ἓνα ρυθμὸ θριαμβευτικόν, θριαμβευτικώτερον ἀπὸ τὸ ρυθμὸ ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ αὐξήσις τῶν πληθυσμῶν. Εἶναι, ὅμως, ὁ θρίαμβος πραγματικὸς; Ὑπάρχουν κάμποσοι ποὺ τὴν ἀπαισιοδοξίαν τοὺς δὲν τὴν στηρίζουν πιά στὴν κάπως ἀπλοϊκὴ σκέψιν τοῦ Μάλθου ποὺ διαφασθῆκε, ἀλλὰ σὲ μιάν ἄλλην σκέψιν ἢ μᾶλλον σὲ μιάν ἀντικειμενικὴν διαπίστωσιν. Διαπιστώνουν ὅτι ἡ αὐξήσις τοῦ πληθυσμοῦ, ἢ ὑπερέντασις τοῦ πολιτισμοῦ (τῶν περιττῶν ὄρων ζωῆς ποὺ ἔχουν προστεθεῖ στοὺς ἀναγκαίους), ἢ ὑπερβολικὴ τεχνικὴ ἐκμετάλλευσις ὀρισμένων φυσικῶν πηγῶν πλοῦτος, ὁδηγοῦν στὴν ἐξαφάνισιν ὀρισμένων ζώων καὶ ψαριῶν ἢ στὴν βαθμιαίαν ἐξάντλησιν τῶν φυσικῶν μέσων διατροφῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διαπίστωσις αὕτη, σὲ ὀρισμένες σφαῖρας, εἶναι ἀντικειμενικὰ σωστὴ. Δὲ μπορεῖ, ὅμως, ν' ἀποδείξει ἀκόμα τίποτα. Δὲ μπορούμε νὰ ξέρουμε, τί μέσα θὰ ἐφεύρει ὁ ἄνθρωπος ἀκόμα γιὰ νὰ ἐξουδετερώσῃ κι' αὐτοὺς τοὺς κινδύνους. Χωρὶς νὰ συμμερίζομαι τὴν ἀμεριμνησίαν τῶν ἀμεριμνων, δὲν ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ συμμερισθῶ καὶ τὴν ἀπαισιοδοξίαν τῶν ἀπαισιοδόξων. Καὶ θεωρῶ, πάντως, ἀπαράδεκτὴ τὴν λύσιν ποὺ ἐπιπόλαια προτείνουν ἐκεῖνοι ποὺ, θέλοντας ν' ἀποτρέψουν τοὺς ἐνδεχόμενους κινδύνους ἢ ἔστω ν' ἀπλοποιήσουν τὰ πολὺπλοκα προβλήματα ποὺ δημιουργεῖ, ἀπὸ τὴν ἀποψιν τῆς διατροφῆς καὶ γενικὰ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, ἢ αὐξήσις τῶν πληθυσμῶν, προτείνουν τὴν τεχνητὴν μείωσιν τῶν γεννήσεων, τὴν δὴθεν ὀρθολογιστικὴν παρέμβασιν τοῦ κράτους στὸ μέγαλον φυσιολογικὸν γεγονός ποὺ εἶναι ἡ γέννησις ἀνθρώπων. Ἡ λύσις αὕτη δὲν εἶναι μόνον ἠθικὰ ἀπαράδεκτη, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἀδύνατη. Ἠθικὰ εἶναι ἀπαράδεκτη, γιὰτὶ σημαίνει ἀπλοῦστα τὸ ἴδιον σὰ νὰ δίναμε στὸ κράτος τὸ δικαίωμα νὰ παρέμβῃ γιὰ νὰ ἐπιβάλλῃ στοὺς ἀνθρώπους νὰ πεθαίνουν ἐνωρίτερα. Ὁ ἀγέννητος ἔχει τὸ ἴδιον δικαίωμα στὴν ζωὴν, ὅπως κ' ἐκεῖνος ποὺ γεννήθηκε. Κ' ἔχει, ἴσως, ἓνα δικαίωμα μεγαλύτερον. Ἄν παρέμβῃς γιὰ νὰ μὴ γεννηθεῖ, τοῦ κόβεις ἀπόλυτα τὴν δυνατότητα

τητα μιᾶς ζωῆς πού τοῦ ἀνήκει, ἐνῶ ἂν παρέμβεις στὸν γεννημένο, ἐπιβάλλοντάς του νὰ πεθάνει ἐνωρίτερα, τοῦ περιορίζεις μονάχα μιὰ πραγματικότητα ζωῆς πού ὡς ἓνα σημεῖο τὴν ἔζησε. Ἄν τὸ δεύτερο χτυπάει στὸ ἠθικὸ μας αἴσθημα περισσότερο, γιὰτὶ ὁποῖος ζεῖ ἔχει καὶ τὴ συνείδηση ὅτι ζεῖ, αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι ἔχουμε δίκιο θεωρώντας τὴν ἄμβλωση μικρότερο ἔγκλημα ἀπὸ τὴ θανάτωση. Γιατί, τάχα, εἶναι ἡ συνείδηση τοῦ ζωντανοῦ ἓνα ἀγαθὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ δικαίωμα κάποιου ἀγέννητου ν' ἀποκτήσει τὴ συνείδηση αὐτή;

Ἄλλὰ κι' ἂν δὲν ἦταν ἠθικὰ ἀπαράδεκτη ἡ λύση πού ἔγκριται στὴν παρέμβαση τοῦ κράτους μὲ σκοπὸ τὸν περιορισμὸ τῶν γεννήσεων, θάταν ἀδύνατο νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ τέτοια λύση στὸν κόσμον ὁλόκληρον. Ἡ φύση δὲ μπορεῖ ποτὲ νὰ νικηθεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον. Εἶναι λογικὰ ἀδύνατο νὰ συμβεῖ ἓνα τέτοιο πρᾶγμα. Χρησιμοποιοῦμε συχνὰ τὴν ἔκφραση ὅτι ὁ ἄνθρωπος νικάει τὴ φύση. Ἡ σκέψη δὲν εἶναι ἐσφαλμένη, ἀλλὰ ἡ διατύπωση δὲν εἶναι ὀρθή. Ὁ ἄνθρωπος νικάει πραγματικὰ τὴ φύση, ὅσο εἶναι ὁ ἴδιος φύση. Δὲ μπορεῖ, ὅμως, ποτὲ νὰ τὴ νικήσει παύοντας ὁ ἴδιος νὰ εἶναι φύση ἢ νὰ χρησιμοποιεῖ μέσα πού τοῦ παρέχει ἡ φύση. Τὸ νὰ ἐγκληματήσῃ, σκοτώνοντας, εἶναι ἠθικὰ ἀνώμαλον, ἀλλὰ ὄχι ἀφύσικον. Καὶ τὰ θηρία τρῶνε τὸ ἓνα τὸ ἄλλο. Τὸ νὰ συστηματοποιήσῃ, ὅμως, τὸ ἔγκλημα, ἀνάγοντάς το σ' ἓνα παγκόσμιον νόμον καὶ ἀναστέλλοντάς τὴ φυσιολογικὴ διαδικασίαν τῶν γεννήσεων, εἶναι ἀφύσικον καὶ ἀδύνατον. Θὰ ἐπαναστατοῦσαν οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι, ἂν προσπαθοῦσαμε νὰ τοὺς ἐπιβάλουμε ἓναν τέτοιον νόμον. Μετὰ τίς κοινωνικὰς ἐπαναστάσεις πού ἔχουν οἰκονομικὰ ἐλατήρια, θὰ εἴχαμε, ἴσως, μιὰν ἐπανάσταση μὲ ἐλατήρια βιολογικά. Κι' ἂν ἀκόμα ὑποθέσουμε, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, μὲ τὴν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς, θὰ ἔφθανε σ' ἓνα βιοτικὸ ἀπροχώρητον, θὰ προτιμοῦσε χωρὶς ἄλλο νὰ λείπει ἀπὸ τὴ γῆ παρὰ νὰ στερήσῃ τὸν ἑαυτὸν ἀπὸ τὰ δικαιώματα τῆς ἀναπαραγωγῆς πού τοῦ δίνει ἡ φύση. Τὸ μυστήριον τῆς μητρότητας εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἱερὰ μυστήρια στὴ φύσιν. Ἡ ὀρθολογιστικὴ ρύθμισή του εἶναι ἀδύνατη. Εἶναι, πάντως, ἀδύνατη σὲ τόσην ἔκτασιν καὶ σὲ τόσην διάρκειαν χρόνου, ὅση εἶναι ἀναγκαία γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ὁ σκοπὸς ἐκείνων πού περιμένουν, ἀπὸ τὴν τεχνητὴ μείωσιν τῶν γεννήσεων στὸν κόσμον ὁλόκληρον, τὴ λύσιν τοῦ προβλήματος πού συνδέεται μὲ τὴν

ένδεχόμενη αντίνομία ανάμεσα στην αύξηση του πληθυσμού τῆς γῆς καὶ στὰ μέσα διατροφῆς του.

Τὸ πρόβλημα, ἄλλωστε, δὲ βρίσκεται κἂν στὸ σημεῖο αὐτό. Δὲν ἔχουμε τὸ λογικὸ δικαίωμα νὰ προβλέψουμε μὲ βεβαιότητα τὴν ἐμφάνιση μιᾶς τέτοιας ἀντινομίας. Ἐκτὸς τῆς στιγμῆς ποὺ ὁ ἄνθρωπος μπήκε στὸ μυστικὸ τῆς μετατροπῆς τῆς ἐνέργειας σὲ ὕλη καὶ τῆς ὕλης σὲ ἐνέργεια, εἶναι σωστότερο νὰ προβλέψουμε ὅτι δὲν πρόκειται νὰ προκύψει, παρὰ ὅτι θὰ προκύψει ἡ παραπάνω ἀντινομία. Ἄν στάθηνκα στὸ πρόβλημα ποὺ ἐμφανίζει ἡ μεγάλη αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς, δὲ στάθηνκα γιὰ νὰ ἐπισημάνω τοὺς κινδύνους ποὺ ὁ Μάλθος ἄρχισε νὰ ἐπισημαίνει, ἀλλὰ στάθηνκα γιὰ νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι μὲ τὴν αὐξηση αὐτὴ τοῦ πληθυσμοῦ ὁ ἱστορικὸς χώρος, ἂν καὶ εὐρύνθηκε ὅσο ἔπαιρνε περισσότερο, ἔγινε ψυχολογικὰ καὶ ἠθικὰ στενός. Σὲ πολὺ στενώτερους χώρους, σ' ἄλλες ἐποχές, οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔνιωθαν τὸ στρίμωγμα τόσο, ὅσο τὸ νιώθουν σήμερα ποὺ χώρος τους εἶναι ὀλόκληρη ἡ γῆ. Τὸ ψυχολογικὸ αὐτὸ γεγονὸς ἀλλάξε, ἀλλάζει καὶ θ' ἀλλάξει τὴ μορφή τῆς ζωῆς καὶ τὴ λειτουργία τῶν συνειδησῶν τουλάχιστον τόσο, ὅσο πάει ν' ἀλλάξει τὴ μορφή τῆς ζωῆς καὶ τὴ λειτουργία τῶν συνειδησῶν τὸ ἄλλο μεγάλο γεγονός, δηλαδή ἡ διεύρυνση τοῦ ἱστορικοῦ χώρου ἐπάνω σ' ὀλόκληρη τὴ γῆ. Τὰ δυό, ἄλλωστε, γεγονότα, τὰ δυὸ φαινόμενα, εἶναι συνάρτηση τὸ ἓνα τοῦ ἄλλου. Καὶ ὅπως ἡ διεύρυνση τοῦ ἱστορικοῦ χώρου σ' ὀλόκληρη τὴν ὑφήλιο, ἡ ἐξαφάνιση τῆς ἐννοιας χώρων ἀγνώστων ἢ καὶ νέων ἐπάνω στὴ γῆ, προκάλεσε, ὡς ποὺ νὰ προσαρμοσθεῖ στὸ γεγονὸς αὐτὸ ἡ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ πολιτικὴ ζωὴ, μιὰ μεγάλη σύγχυση, ἔτσι καὶ τὸ αἶσθημα ὅτι ἐπάνω ἀπὸ δυὸ δισεκατομμύρια ἄνθρωποι ἔχουμε στρίμωχθεῖ ὁ ἓνας πλάϊ στὸν ἄλλον, ὅτι ἑξακόσια ἑκατομμύρια Κινέζοι βρίσκονται γιὰ μένα, ποὺ ζῶ στὴν Εὐρώπη, ὄχι μονάχα πέρα μακριά, στὴν «ἄπω» Ἀνατολή, σὲ τόπους ἐξωτικούς, ἀλλὰ ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα μου, τὸ αἶσθημα ὅτι, μὲ τὸ ρυθμὸ ποὺ ἔχει ἡ αὐξηση τῶν κατοίκων τῆς γῆς, χωρὶς ν' αὐξηθεῖ κἂν ὁ ρυθμὸς αὐτὸς (ποὺ μπορεῖ καὶ ν' αὐξηθεῖ), ὁ πληθυσμὸς τοῦ κόσμου στὸ ἔτος 2000 θὰ ἔχει ὑπερβεῖ τὰ δυόμισυ δισεκατομμύρια καὶ θὰ πλησιάζει ἴσως τὰ τρία, τὸ αἶσθημα αὐτὸ ἐντείνει τὴ σύγχυση τῶν συνειδησῶν στὶς μέρες μας. Καὶ δὲν πρόκειται μόνο γιὰ σύγχυση συνειδησῶν. Συσσωρεύονται — καὶ καθαρὰ ἀντικειμε-

νικά — προβλήματα νέα, ξένα πρὸς ὅσα ἡ πολιτική, ἡ οἰκονομία καὶ ἡ ἠθικὴ ἀντιμετώπιζε ἕως χθές. Ἔτσι τὸ πρόβλημα τῶν φυλῶν καὶ τῶν χρωμάτων τῶν ἀνθρώπων πῆρε μιὰ νέα μορφή. Ἡ σχέση τῆς Εὐρώπης, τῆς προαιώνιας κοιτίδας τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀμερικῆς ποὺ εἶναι ἡ ἱστορικὴ προέκτασή της, πρὸς τὴν Ἀσίαν, παίρνει, ἄσχετα κι' ἀπὸ τὸν κομμουνισμό, μιὰ μορφή ποὺ εἶναι, ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ πληθυσμοῦ, σχετικὰ μειονεκτικὴ γιὰ τὸ δυτικὸ κόσμον. Οἱ λευκοὶ ποὺ νόμιζαν ὅτι ἔγραφαν μόνοι τους τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου (καὶ ποὺ πραγματικὰ ἕως χθές τὴν ἔγραφαν μόνοι τους), δὲ δικαιούνται πιά νὰ τὸ νομίζουν. Οἱ πηγές τῶν πετρελαίων δὲν εἶναι πιά στὰ χέρια δυὸ-τριῶν λαῶν ποὺ εἶχαν ἀσκηθεῖ στὴ διαχείριση τῆς ἱστορίας. Ἡ κατανομὴ τῶν πρώτων ὑλῶν στὸν κόσμον οὔτε μὲ τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο μπορεῖ νὰ ἐξασφαλισθεῖ, οὔτε ὅμως μὲ τὴν κυριαρχικὴ παρέμβαση ἑνὸς μοναδικοῦ μεγάλου κράτους ἢ ἑνὸς ὑπερεθνικοῦ καὶ βασισμένου στὰ γνωστὰ διεθνή καλούπια παγκόσμιου ὀργανισμοῦ. Καὶ πλήθος ἄλλα προβλήματα, πέρα ἀπὸ τὰ ψυχολογικὰ καὶ ἠθικὰ, προκύπτουν ἀπὸ τὸ ξαφνικὸ στρίμωγμα τῶν ἀνθρώπων ἐπάνω στὸ ἐνιαῖο καὶ παγκόσμιον θέατρο τῆς ἱστορίας.

Πῶς ἐνιωθε τὸν ἑαυτὸ του ὁ Ἀθηναῖος τοῦ 5' ἢ 6' αἰῶνα π. Χ.; Δὲν ξέρω θετικὰ πῶς ἀκριδῶς τὸν ἐνιωθε. Φαντάζομαι, ὅμως, ὅτι ἐνιωθε τὸν ἑαυτὸ του λίγο ἢ πολὺ κύριο τοῦ κόσμου ὀλόκληρου, ἑνὸς κόσμου ποὺ οὔτε τὴν ἕκτασή του ἤξερε, οὔτε τὴν ποικιλίαν τῶν φυλῶν καὶ τῶν λαῶν του. Ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος ποὺ ξέρεي ὅλα ὅσα ὑπάρχουν καὶ συμβαίνουν στὴ γῆ, ὄχι μόνον κύριο τοῦ κόσμου δὲ μπορεῖ νὰ αἰσθανθεῖ τὸν ἑαυτὸ του, ἀλλὰ κατέχεται, ἀντίθετα, ἀπὸ τὸ αἶσθημα ὅτι, ὅπου κι' ἂν σταθεῖ, εἶναι στριμωγμένος. Ὁ Ἀθηναῖος εἶχε βρεῖ τὸν ἑαυτὸ του, κ' εἶχε τὴ φωτεινὴ συνείδηση ὅτι ἐγκαινιάζει τὴν ἱστορίαν. Ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος ποὺ ἀνακάλυψε ὅλους τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους στὴ γῆ, κινδυνεύει νὰ χάσει τὸν ἑαυτὸ του, κ' ἔχει τὸ σκοτεινὸ αἶσθημα ὅτι μπορεῖ νὰ κληθεῖ νὰ δώσει τέρμα στὴν ἱστορίαν. Ὁ Ἀθηναῖος εἶχε ἀνεση χώρου καὶ χρόνου στὸ στενὸ του ἄστυ. Ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς μας αἰσθάνεται ἀσφυξία καὶ μέσ' στὸν παγκόσμιον χώρον καὶ μέσ' στὸν παγκόσμιον χρόνον.

6.— Καὶ σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὰ δυὸ περιστατικὰ ποὺ ἀναλύσαμε, μὲ τὴν διεύρυνση τοῦ ἱστορικοῦ χώρου καὶ μὲ τὸ

στρίμωγμα τών ανθρώπων ἐπάνω στή γῆ, ἤρθε καί τὸ τρίτο περιστατικό, δραματικώτατο κι' αὐτὸ καί κρισιμώτατο: ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνικῆς ἔφθασε σὲ μιὰν ὑπερένταση, καί ὁ ἄνθρωπος — αὐτὸ εἶναι τὸ ψυχολογικὰ καί ἠθικὰ χαρακτηριστικώτερο — οἰκειοποιήθηκε φυσικὲς δυνάμεις καταστροφῆς ποὺ δημιουργοῦν τὸ αἶσθημα ὅτι μ' αὐτὲς μπορεῖ κι' ὀλόκληρη ἡ γῆ νὰ τιναχθεῖ στὸν ἀέρα, νὰ ἀποσυντεθεῖ ἢ ἔστω νὰ ἀλλοιωθεῖ ἔτσι ὥστε νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ζεῖ ὁ ἄνθρωπος ἐπάνω τῆς.

Τὴν ἐπίδραση ποὺ ἔχει στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας ἡ μεγάλη πρόοδος τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνικῆς, προσπάθησα νὰ τὴ συλλάβω στὸ τρίτο κεφάλαιο. Ἡ ἐπίδραση αὐτῆ — ἡ γενικὴ καί ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἄλφα ἢ βῆτα ἀνακάλυψη ἢ ἐφεύρεση — εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργηθεῖ μέσ' στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας τὸ μεγάλο μεταφυσικὸ κενό. Ἐδῶ θέλω νὰ προσέξω εἰδικώτερα τὴν ψυχολογικὴ καί ἠθικὴ σημασία ποὺ ἔχει τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος οἰκειοποιήθηκε μεγάλες φυσικὲς δυνάμεις καταστροφῆς.

Ἄς μὴν πᾶμε ἀμέσως στὴν ἀτομικὴ βόμβα ἢ στὴ βόμβα ὑδρογόνου. Πρὶν ὁ "Αἰνσταϊν ἀπευθύνει στὸν Φραγκλῖνο Ρουζβελτ τὴν περίφημη ἐπιστολὴ ποὺ ἀποκαλύπτει στὸν πρόεδρο τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τὴν καταστρεπτικὴ δύναμη μιᾶς ἀτομικῆς βόμβας — ἡ ἐπιστολὴ γράφηκε στὶς 2 Αὐγούστου, ἀλλὰ παραδόθηκε στὸν πρόεδρο στὶς 11 Ὀκτωβρίου τοῦ 1939 — τὰ μέσα καταστροφῆς ποὺ εἶχαν ἤδη οἱ ἄνθρωποι στὰ χέρια τους ἦταν μεγάλα. Ἡ ἀτομικὴ ἐνέργεια εἶναι, βέβαια, ἓνα τεράστιο πῆδημα, ἀλλὰ καί πρὶν ἀπὸ τὸ πῆδημα αὐτὸ (ποὺ ἄρχισε νὰ προετοιμάζεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 10' αἰῶνα) εἶχαν γίνει βήματα μεγάλα πρὸς τὴ συσσώρευση καταστρεπτικῶν δυνάμεων στὰ βέβηλα χέρια τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ δυνάμεις αὐτὲς, ποὺ καί στὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον ἦταν φοβερές, ἔγιναν ἀκόμα φοδερῶτερες, μὲ τὴ χρησιμοποίησιν προπάντων τῆς ἀεροπορίας σὲ πολὺ μεγάλη ἔνταση καί ἔκταση, στὸ δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον. Ὁ πόλεμος — καί πρὶν ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ βόμβα — πῆρε μιὰ μορφὴ ἀπόλυτα νέα, προπάντων ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι τὸ θεάτρο του ξεπέρασε τὰ ὅρια τοῦ θεάτρου τῶν συγκεκριμένων μαχῶν. Ὁ πόλεμος, γιὰ χιλιάδες χρόνια (ἀπὸ τὴν προϊστορία ὡς τὴς ἀρχῆς τοῦ αἰῶνα μας), ἦταν μιὰ ἔννοια συνυφασμένη μὲ τὴ σύγκρουση πολεμιστῶν σ' ἓνα ὀρισμένο πεδίο μάχης ἢ μὲ τὴν ἐπι-

δρομή πολεμιστών σὲ μιὰν ἀνυπεράσπιστη συγκεκριμένη περιοχὴ. Ἡ καταστροφή πού μπορούσε νὰ προκαλέσει ὁ πόλεμος (τουλάχιστον ἡ ἄμεση) ἦταν συνάρτηση τῆς βίας ἢ τοῦ πυρός πού σὲ μιὰ πολὺ περιορισμένη ἀκτίνα μπορούσε ὁ πολεμιστὴς νὰ χρησιμοποιήσῃ. Καί μ' αὐτὴν τὴν πυρίτιδα καὶ τὰ πυροβόλα παλαιοῦ τύπου, ἡ ἐκρηκτικὴ δύναμη τῶν βλημάτων, ὡς τὰ τέλη τοῦ 10^{ου} αἰῶνα, ἦταν σχετικὰ μικρὴ, τὰ βεληνεκῆ ἦταν ἐπίσης μικρὰ (ἔπρεπε νὰ βλέπεις μὲ τὸ μάτι τὸν ἐχθρὸ πού θὰ χτυπούσες ἢ νὰ τὸν θεωρεῖς πολὺ κοντὰ σου, πίσω ἀπὸ ἕνα ὕψωμα). Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 10^{ου} αἰῶνα ἄρχισαν νὰ χρησιμοποιοῦνται ὀπισθογεμῆ πυροβόλα, καὶ μόνο στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα ἔγιναν οἱ σημαντικὲς ἐκεῖνες τελειοποιήσεις (μὲ τὴν ἄκαπνη πυρίτιδα καὶ μὲ ἄλλα μέσα) πού καὶ τὰ βεληνεκῆ ἔκαμαν μεγάλα καὶ τὰ διαρρηκτικὰ γεμίσματα ἰσχυρά. Ἀπὸ τότε αἰσθάνθηκε ὁ ἄνθρωπος τὴ δύναμη νὰ σκοτώνει ἑκατοντάδες καὶ χιλιάδες ἀνθρώπους μὲ μιὰ μοναδικὴ του ἐνέργεια, αἰσθάνθηκε τὴ δύναμη νὰ προκαλεῖ καταστροφὲς πολὺ πιο πέρα ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τῶν φυσικῶν ματιῶν του, αἰσθάνθηκε, μαζὶ μὲ τὴ δύναμη, τὴ φοβερὴ ἐπιθυμία νὰ κάμπει καὶ νὰ τσακίζει μὲ μιὰ μοναδικὴ του ἐνέργεια πολλοὺς καὶ ἄορατους. Οἱ ναυμαχίες ἔγιναν ναυμαχίες μὲ τὸν ἀντίπαλο ἄορατο, τὰ γερμανικὰ ὑπερτηλεβόλα, στὸ τέλος τοῦ πρώτου μεγάλου πολέμου, χτυποῦσαν τὸ Παρίσι ἀπὸ ἀπόσταση 130 χιλιομέτρων, καὶ ἡ ἀεροπορία ἄρχισε νὰ ξεπερνᾷ τὴν πατροπαράδοτη ἔννοια τοῦ πεδίου τῆς μάχης καὶ νὰ μεταφέρει τὸν πόλεμο αἰφνιδιαστικὰ σὲ πολὺ μεγάλες ἀποστάσεις, σχεδὸν σὲ ὁποιαδήποτε ἀπόσταση. Ὁ πόλεμος ἔγινε, ἔτσι, «ὀλοκληρωτικὸς» καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ βόμβα. Ἡ ἰδέα τοῦ «ὀλοκληρωτικοῦ» πολέμου εἶχε δημιουργηθεῖ κιόλας πρὶν ἀπὸ τὸ δεύτερο παγκόσμιον πόλεμον. Ἡ ἰδέα αὕτη ἦταν ἕνα φοβερὸ φάσμα γιὰ τὶς ψυχὲς τῶν πολλῶν, ἀλλὰ κ' ἕνας μεγάλος πειρασμὸς στὴ σκέψη ἐκείνων πού, μέσ' στὸ χάος τῆς ἐποχῆς μας, θεωροῦσαν τὸν ἑαυτό τους καὶ τὸ λαὸ τους ταγμένο ν' ἀντίξῃ ἕνα νέο δρόμον πρὸς τὸ μέλλον. Ὁ Χίτλερ θάταν ἀδύνατο νὰ ἐμφανισθεῖ στὴν ἱστορία, ἂν δὲν εἶχε σημειωθεῖ ἡ ἐξέλιξη τῆς πολεμικῆς τεχνικῆς, πού ἐχειραφέτησε τὸν πόλεμον ἀπὸ τὴ στενὴ ἔννοια τοῦ πεδίου τῶν μαχῶν. Ὁ τύπος τοῦ Χίτλερ δὲ μπορούσε νὰ συμβιβασθεῖ μὲ τὴν παλαιότερη ἔννοια τοῦ πολέμου. Δὲ μπορῶ νὰ φαντασθῶ τὸν Χίτλερ ὡς Ἀννίδα ἢ Ἰούλιο

Καίσαρα ἢ Ναπολέοντα. Δὲ μπορῶ νὰ τὸν φαντασθῶ ὡς καβα-
λάρη πού τὸ ὑπερήφανο ἄτι του θὰ σκοτωνόταν ἀνάμεσα ἀπὸ
τὰ σκέλη του καὶ θάπεφτε στὸ πεδίο τῆς μάχης. "Ἀσχετα μάλ-
ιστα κι' ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο τύπο του, ὁ Χίτλερ καὶ τὸ ξεσή-
κωμα τοῦ λαοῦ του συνδέονται ἀμεσώτατα μὲ τὰ μέσα ἐκεῖνα
τοῦ πολέμου πού ἀνοίγουν τὸ δρόμο γιὰ μιὰ παγκόσμια ἐπι-
κράτηση. "Ὅλες οἱ παλαιῆς ἔννοιες καὶ παραστάσεις κοσμοκρα-
τορίας ἦταν σχετικῆς. Δὲ μπορούσε νὰ ὑπάρχει πραγματικὴ
κοσμοκρατορία πρὶν γίνῃ ὀλόκληρη ἡ γῆ — ὀλόκληρος ὁ κό-
σμος — μιὰ ἐνιαία μονάδα ἱστορίας. Καὶ δὲ μπορούσε νὰ γί-
νῃ ἡ γῆ ὀλόκληρη μιὰ ἐνιαία μονάδα ἱστορίας πρὶν ἡ ἐπιστήμη
καὶ ἡ τεχνικὴ ὑπερνικήσουν τὶς ἀποστάσεις, δημιουργήσουν
προϋποθέσεις ψυχολογικοῦ συγχρονισμοῦ τῶν ἱστορικῶν γεγο-
νότων σ' ὀλόκληρη τὴν ὑφήλιο, καὶ πρὶν τὰ μέσα καταστροφῆς
πάρουν τὴν ἔκταση καὶ τὴν ἔνταση ἐκείνη πού πῆραν στὸν
αἰῶνα μας.

7.—'Ὡστόσο, μ' ὅλη τὴ μεγάλη μεταμόρφωση καὶ σύγχυση
πού προκάλεσε στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου καὶ στὶς συνειδήσεις
τῶν ἀνθρώπων ἡ πρόοδος τῶν πολεμικῶν μέσων καταστροφῆς
πρὶν ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ βόμβα, τὸ δραματικὸ πῆδημα πρὸς τὸ
ἱστορικὸ ἄγνωστο σημειώθηκε ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού ὁ κόσμος
πληροφορήθηκε ὅτι μὲ μιὰ μοναδικὴ βόμβα ἐπάνω στὴ Χιροσίμα
σκοτώθηκαν περίπου ὀγδόντα χιλιάδες ἄνθρωποι καὶ καταστρά-
φηκαν ἐξήντα χιλιάδες σπίτια. Ἡ ἡμερομηνία εἶναι ἱστορικὴ:
6 Αὐγούστου τοῦ 1945. "Ἐνα μοναδικὸ ἀεροπλάνο χωρὶς συνο-
δεία εἶχε ρίξει τὴ βόμβα. Ἀπὸ τὴν ἡμέρα ἐκείνη ἕως σήμερα,
οἱ δυνατότητες καταστροφῶν μὲ βάση τὴν ἀτομικὴ ἐνέργεια
ἔχουν πολλαπλασιασθεῖ. Καὶ ἀπὸ σήμερα ἕως αὔριο, κανένας
δὲ μπορεῖ νὰ προβλέψῃ τί μπορεῖ νὰ γίνῃ. Ὁ ἄνθρωπος πῆρε
στὰ χέρια του μιὰ φυσικὴ δύναμη πού ἡ ἔκτασή της εἶναι ἀνυ-
πολόγιστη. Καὶ μὲ τὴ δύναμη αὐτὴ στὰ χέρια του, ἀνοίξε μπρο-
στά του ἕνα δρόμο πού θεωρητικὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ ὀδηγεῖ
στὸ τέρμα τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀνθρωπότητας. Οἱ δυνατότητες
— τουλάχιστον οἱ θεωρητικῆς — πάνε πρὸς τὸ ἄπειρο τῆς κα-
ταστροφῆς, ἀφοῦ τὸ τέρμα τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀνθρωπότητας
ἐπάνω στὴ γῆ ἰσοδυναμεῖ γιὰ τὴ συνείδησή μας μὲ τὸ ἄπειρο
σκοτάδι.

Ἐπάρχει, βέβαια, κάτι πού λογικὰ εἶναι πολὺ πιὸ συντα-

ρακτικὸ καὶ ψυχικὰ πολὺ πρὸ ἀσύλληπτο ἀπὸ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ ἀνθρώπινου γένους, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἄπειρο ἐκεῖνο σκοτάδι ποὺ θάταν ἄπειρο μόνο καὶ μόνο μ' ἓναν τρόπο «σχετικὸ», μ' ἄλλα λόγια «σχετικὸ» μὲ τὴν ἀνθρωπότητα. Πέρα ἀπ' αὐτὸ τὸ «σχετικὸ» ἄπειρο σκοτάδι, προβάλλει γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ συνείδηση τὸ ἀπόλυτον ἄπειρο σκοτάδι. Πέρα ἀπὸ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ ἀνθρώπινου γένους προβάλλει ἓνας πολὺ μεγαλύτερος κίνδυνος: ἡ ἐξαφάνιση ὁλόκληρου τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τοῦ σύμπαντος. Οἱ νεώτερες κοσμογονικὲς θεωρίαι καθορίζουν τὴν ἡλικία τοῦ σύμπαντος σὲ περίπου δυὸ τρισεκατομμύρια χρόνια. Παράλληλα καὶ σὲ ἀπόλυτο συσχετισμὸ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν θεωριῶν γιὰ τὴ γένεση καὶ δημιουργία τοῦ κόσμου ἀναπτύχθηκε καὶ ἡ θερμοδυναμικὴ θεωρία ποὺ λέει ὅτι τὸ σύμπαν βαίνει πρὸς τὸ θάνατο τῆς θερμότητος, πρὸς τὴν κατάστασιν ἐκείνην ποὺ θὰ ἐμφανίσει ὁλόκληρον τὸν παγκόσμιον χῶρον νὰ διέπεται ἀπὸ τὴν ἴδιαν θερμοκρασίαν, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι δὲ θὰ ὑπάρχει πιά καμιὰ θερμοκρασία, καμιὰ ἐνέργεια, καμιὰ ζωὴ, κανένας χρόνος. Ἔτσι, τὸ σύμπαν, μετὰ τὴν ἀνώτατη δυνατὴ διαστολὴ του, σύμφωνα μὲ τὴ θερμοδυναμικὴ ἀρχὴ τῆς ἐντροπίας, θὰ ἐξαφανισθεῖ. Ἡ φοβερὴ αὐτὴ στιγμή, ποὺ θὰ σημαίνει τὸ τέλος κάθε ζωῆς, θὰ σημειωθεῖ — ὅπως ὑπολογίζεται «θετικῶς» — σὲ μερικὰ δισεκατομμύρια χρόνια, δηλαδὴ σὲ χρόνον μᾶλλον βραχύτερον ἀπὸ τὸν χρόνον ποὺ ἀπαιτήθηκε γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν πρωταρχικὸν πυρῆνα του, (ἀπὸ τὸ μοναδικὸ ἄτομον τοῦ Ἀβδᾶ Λεμαίτρ ἢ ἀπὸ τὰ ὁμογενῆ ἀέρια ἀσύλληπτης θερμοκρασίας τοῦ Τζῶρτζ Γκάμοου), τὸ σύμπαν. Μπροστὰ στὸ ἐνδεχόμενον αὐτό, ποὺ θάναί ἢ ἀπόλυτη συντέλεια τοῦ κόσμου, δὲν εἶναι, τάχα, ἀσήμαντος ὁ κίνδυνος ποὺ ἐνσαρκώνεται στὸ τέλος τῆς ἀνθρωπότητος ἐπάνω στὸ μικρὸ πλανήτη ποὺ ὀνομάζεται γῆ;

Ἡ ἀπόλυτη συντέλεια τοῦ κόσμου εἶναι μονάχα ἓνα ὑποθετικὸ ἐνδεχόμενον. Ἡ ὑπόθεσις ποὺ ἐπάνω της στηρίζεται τὸ ἐνδεχόμενον τοῦτο, ἄσχετα καὶ ἀπὸ τὸ ψυχολογικὸν σπουδαιότατον γεγονός ὅτι ἡ πραγματοποιήσεώς του προϋποθέτει δισεκατομμύρια χρόνια (δηλαδὴ ἓναν ἠθικὰ «ἄπειρον» γιὰ τὴ συνείδησίν μας χρόνον), εἶναι ἐπιστημονικὰ ἰσοδύναμη μὲ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὴν ἀνώτατη δυνατὴ διαστολὴ τοῦ σύμπαντος τὴ διαδέχεται ἡ διαδικασία τῆς συστολῆς (ἢ καμπύλης τοῦ σύμπαντος, σύμφωνα μὲ

τῆ θεωρία τοῦ "Αἰνσταϊν, εἶναι συνάρτηση τῆς ποσότητος τῆς ὕλης πού περιέχεται στοῦ σύμπαν), καί ὅτι μέ βάση τήν τέτοια περιοδικότητα καί ἐναλλαγὴ διαστολῆς καί συστολῆς τὸ σύμπαν εἶναι αἰώνιο καί δὲ θὰ χαθεῖ ποτέ. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ τὴν ἔχει ἀναπτύξει ὁ Τόλμαν. Καί ὁ Γουίπλ ἔχει πρόσφατα ὑποστηρίξει ὅτι μέσα στοῦ σύμπαν δημιουργοῦνται ἀδιάκοπα, ξεκινώντας ἀπὸ ἀσήμαντα μῶρια «κοσμικοῦ» κονιορτοῦ, καινούργια ἄστρα πού ὁ σχηματισμὸς τους ἀπαιτεῖ ἓνα δισεκατομμύριο χρόνια καί πού διαιωρίζουν τὴ ζωὴ τοῦ σύμπαντος. Ὅπως λέει ὁ Λίνκολν Μπάρνερτ, στοῦ βιβλίου του «Τὸ σύμπαν καί ὁ "Αἰνσταϊν», ὅπου μνημονεῦει τὶς παραπάνω ὑποθέσεις, τὸ σύμπαν ἀνανεῶνεται μέσα τοῦ κυκλικὰ τὶς δυὸ ἀντίθετες καταστάσεις, τὴ δημιουργία καί τὴν ἀποσύνθεση, τὸ φῶς καί τὸ σκότος, τὴν τάξη καί τὴν ἀταξία, τὴ θερμότητα καί τὸ ψῦχος, τὴ διαστολὴ καί τὴ συστολή. Καί ἡ ὑπόθεση αὐτή, καθαρὰ φυσικομαθηματική, ἐξ ἀνδραγάθεται κἂν μέ μεταφυσικὲς ὑποθέσεις πού ὡστόσο καί αὐτὸς ὁ "Αἰνσταϊν ὑποχρεώθηκε νὰ κάνει. Ἐὰν πᾶμε στὶς ὑποθέσεις αὐτὲς πού εἶναι ἀναπότρεπτες γιὰ τὸ πνεῦμα μας, δηλαδὴ ἂν πέρ' ἀπὸ τὸ φυσικὸ σύμπαν προχωρήσουμε στοῦ πνεῦμα τοῦ σύμπαντος, στοῦ ὑπέρτατο ἐκεῖνο ὃν πού κάνει δυνατὴ τὴ φυσικὴ πραγματικότητα καί τὴ συγκρατεῖ στὴν τάξη ἢ στοῦ χάος τῆς, στὴ θερμότητα ἢ στοῦ ψῦχος τῆς, στοῦ φῶς ἢ στοῦ σκοτάδι τῆς, τότε κάθε ἀγωνία γιὰ τὴ μοῖρα τοῦ σύμπαντος ἐκτοπίζεται ἀπὸ τὴν ψυχὴ μας. Ἔτσι, ὅσο καί ἂν ἡ ὑποθετικὴ ἐξαφάνιση τοῦ σύμπαντος προβάλλει λογικὰ ὡς κίνδυνος ἀσύγκριτα μεγαλύτερος ἀπὸ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ὁ δεύτερος αὐτὸς κίνδυνος, ὁ ἀσύγκριτα μικρότερος, μπορεῖ νὰ ἔχει στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου μιὰν ἐπίδραση πολὺ πιὸ συντριπτικὴ ἀπὸ τὸν πρῶτο. Τὸ ἀπόλυτο καί ἀνέκκλητο σκοτάδι σ' ὀλόκληρο τὸ σύμπαν (καί κάνουμε λάθος ὀνομάζοντάς το «σκοτάδι», γιατί δὲ θάταν, ἂν μπορούσε νὰ σημειωθεῖ, οὔτε σκοτάδι, οὔτε ψῦχος, οὔτε χάος, ἀλλὰ θάταν μιὰ κατάσταση πού θ' ἀναιρούσε κάθε κατάσταση θερμοκρασίας, κάθε ποσότητα ἐνέργειας καί κάθε διάρκεια χρόνου) δὲ στέκεται ὡς ὑπόθεση μεταφυσικὴ, ἀντιμετωπίζεται μάλιστα καί ὡς φυσικὴ ὑπόθεση ἀπὸ ἄλλες ἰσοδύναμες φυσικὲς ὑποθέσεις πού θεμελιώνονται ἐπιστημονικά. Τὸ σχετικὸ, ἀντίθετα, σκοτάδι, δηλαδὴ ἐκεῖνο πού μέ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἀπὸ ὑπαιτιότητα μάλιστα τοῦ ἴδιου τοῦ

άνθρώπου, θάταν ύποκειμενικά συναρτημένο με την καθολική και τελεσιδίδικη άπουσία ανθρώπινων ματιών και συνειδήσεων, είναι μια ύπόθεση που όσο κι' αν περιορίζεται στη μοίρα του πλανήτη μας είναι φοβερή, ήθικά συγκλονιστική και, ύστερ' από την ανακάλυψη της ατομικής βόμβας, λογικά θεμιτή.

8.— Είναι περίεργο, αλλά και χαρακτηριστικό, ότι δυο πνεύματα που στην ποιότητά τους ήταν αντίθετα, διατύπωσαν, μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και πολύ πριν από την ανακάλυψη της ατομικής βόμβας, τη σκέψη ότι δε θάταν άσχημο ν' απαλλαγεί η γη από την παρουσία του άνθρώπου, να λυτρωθεί από την ανθρωπότητα. Τα δυο αυτά πνεύματα είναι ο "Άγγλος Νταβιντ Χέρμπερτ Λώρενς και ο Γάλλος Ζυλιέν Μπεντά. "Ο πρώτος έριξε τη σκέψη, στο έργο του «Έρωτευμένες γυναίκες» που βγήκε στα 1921, με τόνο τραγικό και συνδυασμένη με μια φοβερά βαρύθυμη θεωρία για την προσδευτική άποσύνθεση της δημιουργίας. "Ο δεύτερος την έριξε, λίγα χρόνια άργότερσ, σ' ένα αυτοβιογραφικό βιβλίο του, μ' έναν ήθικό κυνισμό που νόμιζε ότι τον καθιστούσε θεμιτό ή αντίρωμαντική του τάση και ή ψυχρή του λογική. Κ' οί δυο τους έπαιξαν με τó θέμα, άδιάφορο αν για τον Λώρενς τó παιχνίδι ήταν καταφύγιο άγωνίας, ενώ για τον Μπεντά ήταν επίδειξη άνωτερότητας. Δέν έχω λόγο να σταθώ περισσότερο στα όνόματά τους και στη σκέψη τους. Μου φαίνεται μονάχα χαρακτηριστικό ότι ή σκέψη τους διατυπώθηκε λίγο πριν γίνει ο άνθρωπος κάτοχος δυνάμεων που λογικά δέν άποκλείεται διόλου να όδηγήσουν στην έξαφάνιση της ανθρωπότητας. "Ο,τι δέν άποκλείεται λογικά, δε σημαίνει, βέβαια, ότι μπορεί να γίνει και πραγματικό. "Έχει, όμως, μεγάλη σημασία για τη συνείδηση του άνθρώπου της έποχής μας ότι μπορεί να φοβάται κάτι που άλλοτε ήταν άδύνατο να φοβηθεί. Φοβόταν και άλλοτε — ή και προσδοκούσε — τó τέλος της ανθρωπότητας ως άποτέλεσμα ύπερκόσμιων ενεργειών. Σήμερα, όμως, φοβάται — κι' αυτό συμβαίνει για πρώτη φορά — ότι ανθρώπινες έέργειες μπορεί να σβύσουν την ανθρωπότητα από τó πρόσωπο της γης. "Η «Άποκάλυψις» λέει ότι ο «καιρός» είναι «έγγύς». Κ' ήταν χιλιάδες και σ' αυτόν ακόμα τόν ΙΖ' αιώνα, ειδικώτερα στην Άγγλία, που πίστευαν — κ' ένιωθαν και κάποιαν εύδαιμονία πιστεύοντας — ότι ή ώρα είχε έγγισει. "Αλλά τó τέλος, τó μεγάλο και τρομερό ή σωτήριο τέλος, τó πε-

ρίμεναν από τὸ Θεό, ὄχι ἀπὸ ἐνέργεια ἀνθρώπινη. Ἡ καθολικὴ αὐτοκαταστροφὴ τῆς ἀνθρωπότητος δὲν ἦταν νοητὴ. Ὁ ἄνθρωπος ἦταν «ἀδύνατος» καὶ φοβόταν μόνο τὸ Θεό. Σήμερα, ὁ ἄνθρωπος εἶναι «δυνατός» καὶ φοβάται περισσότερο τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του παρὰ τὸ Θεό. Μιὰ φοβερὴ μετατόπιση καὶ μεταμόρφωση δυνάμεων καὶ ἀδυναμιῶν σημειώθηκε στὴν ἐποχὴ μας.

Ἐπὶ τὸ θέμα, ὅμως, πραγματικὰ ὁ μεγάλος κίνδυνος; Δὲ μπορῶ νὰ μῶ στὸ θέμα. Δὲν ὑπάρχουν ἀντικειμενικοὶ συλλογισμοὶ ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ μοῦ δώσουν τὸ λογικὸ δικαίωμα νὰ φθάσω σὲ συμπέρασμα. Δὲ μπορῶ νὰ πείσω οὔτε τὸν ἑαυτὸ μου ὅτι ὑπάρχει ἢ ὅτι δὲν ὑπάρχει ὁ κίνδυνος τῆς αὐτοκαταστροφῆς τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ἡ ὑπόθεσις τοῦ κινδύνου εἶναι συλληπτὴ, ἀλλὰ τὴν πραγματικότητά τοῦ τέτοιου κινδύνου δὲ μπορῶ νὰ τὴ συλλάβω. Ἄλλωστε, καὶ ἡ πρόθεσί μου δὲν ἦταν νὰ λύσω αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Ἐδῶ μοῦ ἀρκεῖ νὰ διαπιστώσω ὅτι ἡ συνείδησι τῶν ἀνθρώπων ἄρχισε νὰ κατέχεται ἀπὸ ἓνα νέο φόβο ποὺ ἦταν ἀνύπαρκτος πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ μας, ἀπὸ τὸν ψυχολογικὰ φοβερώτερο φόβο ποὺ ἔχει καταλάβει ποτὲ τὸν ἄνθρωπο. Δὲν ἰσχυρίζομαι, βέβαια, ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς μας, ὅλοι ἢ καὶ πολλοὶ ἢ ἔστω λίγοι, ἔχουν ἤδη κυριευθεῖ ἀπὸ τὸ φάσμα τοῦ κινδύνου τῆς αὐτοκαταστροφῆς μὲ τρόπο ποὺ συνθλίβει τὴ συνείδησίν τους. Ὡς τὴν ὥρα αὐτῆ, διαβάξουν μονάχα κάπου - κάπου στὶς ἐφημερίδες ὅτι ὑπάρχει ὁ κίνδυνος, συζητοῦν ἴσως τὸ θέμα σὲ ὥρες ἀνίας ἢ ἀργίας, καὶ κατέχονται τὸ πολὺ - πολὺ ἀπὸ τὸ φόβο τῆς εἰδικώτερης καταστροφῆς ποὺ ἡ χρησιμοποίησι τῆς ἀτομικῆς βόμβας ἢ τῆς βόμβας ὑδρογόνου ἢ ὁποιοδήποτε πολὺ μικρότερου πολεμικοῦ μέσου μπορεῖ νὰ προκαλέσει στὸν τόπο ὅπου ζοῦν οἱ ἴδιοι. Ὡστόσο, ἂν ὁ φόβος τῆς καθολικῆς αὐτοκαταστροφῆς δὲν ἔχει γίνει ἓνα ἔντονο γεγονός μέσ' στὴ συνείδησι τῶν ἀνθρώπων, ἀνοιξε ἡ πόρτα γιὰ νὰ γίνει. Καὶ τὴν πόρτα τὴν ἀνοιξε ἡ ἴδια ἡ φύσις. Φυσικὲς δυνάμεις εἶν' ἐκεῖνες ποὺ οἰκειοποιήθηκε ὁ ἄνθρωπος. Φύσις, ἐπίσης, εἶναι τὸ μυαλό του ποὺ τὶς ἀνακάλυψε. Καὶ οἱ σεμνοὶ νεαροὶ χημικοὶ ποὺ ἐστὶ τὰ τέλη τοῦ 19^{ου} καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας ἄρχισαν ν' ἀνακαλύπτουν τὰ μυστικὰ τοῦ ἀτόμου, ἀντιμετωπίζοντας τὴν ἀντίδρασι τῶν σοφῶν ἀκαδημαϊκῶν μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ αὐτάρκεια, δὲν εἶχαν κὰν τὸ αἶσθημα ὅτι πιάνουν μὲ τὰ χέρια τους μιὰ δύναμη ποὺ μπορούσε ν' ἀναστατώσει τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία.